

Fuad Sezgin'in "Buhârî'nin Kaynakları" Kitabı Üzerine Değerlendirmeler

Ali ALBAYRAK*

Öz: Fuad Sezgin'in *Buhârî'nin Kaynakları* adlı kitabı, 'hadis rivayetinin uzun bir dönem sadece ezberden yapıldığı' şeklindeki kanaati sorgulamakta ve *Sahih-i Buhârî* temelinde bu düşüncenin yanlışlığını ispatlamaya çalışmaktadır. Kitabın ana konusunu oluşturan bu meseleyle alakalı olarak Sezgin, Buhârî'nin hadisleri tasnif etmede kendinden önceki yazılı kaynaklara uyduğunu ve *Sahih*'teki mu'allak rivayetlerin de 'daha önce yazılan kitaplardan doğrudan aktarılanlar' anlamına geldiğini savunmaktadır. Ayrıca *Sahih*'in farklı nüshalarına, özellikle de Yûnîni nüshasına değinmekte ve Buhârî'nin Tefsir bölümündeki kaynaklarını ve bu kaynaklardan yaptığı alıntılarını ayrıntılı bir şekilde incelemektedir. Bu makale bütün bu konuları ele alırken Sezgin'in yanlış olduğuna kanaat getirilen yaklaşımları üzerinde durmakta ve Buhârî'yle ilgili yapılan çalışmalarda pek değinilmeyen meselelere odaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Fuad Sezgin, Buhârî'nin kaynakları, bâb tasnifi, Buhârî nüshaları, Yûnîni.

Notes on Fuad Sezgin's Book *Buhârî'nin Kaynakları* (Bukhari's References)

Abstract: Fuad Sezgin's book titled *Buhari'nin Kaynakları* (Bukhari's References), criticizes persuasion that 'hadith had been transmitted for a long time only by memory' and tries to prove the mistake of that idea based on *Sahih al-Bukhari*. Regarding that assumption which is the main subject of the book, Sezgin argues that Bukhari has benefited from the earlier sources when he classified ahadith of his book and that the mu'allaq ahadiths (hanging traditions) in *Sahih al-Bukhari* 'have been directly taken from earlier sources'. In addition, Sezgin deals with different versions of *Sahih al-Bukhari*, especially with Yûnîni, and focuses on Bukhari's references and his quotations from these sources in the chapter of Tafsir. While this article discusses these subjects, it examines Sezgin's approaches that are deemed inaccurate and emphasizes some topics about Bukhari which have not been discussed in earlier studies.

Keywords: Fuad Sezgin, Bukhari's references, classification of subjects, *Sahih al-Bukhari*, Yûnîni.

* Araştırmacı, binicimusavirlik@hotmail.com.

Giriş

Fuad Sezgin'in *Buhârî'nin Kaynakları* adlı kitabı¹ şüphesiz takdir edilmesi gereken bir çalışmadır. Yıllar önce kaleme alınmasına rağmen alanında yazılmış tek eser olma özelliğini halen devam ettirmektedir. 'Hadis rivayetinin uzun bir dönem sadece ezberden yapıldığı' şeklindeki genel kanaati sorgulayan bu değerli çalışma, etraflıca incelenmeyi ve geliştirilmeyi hak etmektedir. Fakat vakıa bu şekilde olmamış, ne kitapta dile getirilen görüşler herhangi bir incelemeye tâbi tutulmuş ne de içerdiği yanlışlara değinilmiştir.

Şu bir gerçek ki kitabı okuyan birçok kişide oluşan ilk izlenim, bu kitabın Buhârî ve geleneksel hadis ilmi aleyhinde olduğudur. Rivayetlerin sadece sözlü olarak aktarılmadığını, aynı zamanda yazıldığını ispatlamaya çalışması sebebiyle geleneksel hadis rivayetini kuvvetlendiren bir yönü olmasına rağmen kitabın okuyucularda böylesine ters bir intiba uyandırmasının sebebi, bu incelemeye konu olan yanlışlar ve hatalı yorumlardır.

Kitapta değinilen konuların yorumlandığı ve tashih süzgecinden geçirilmeksizin kullanılmaya başlayan söz konusu yanlışların ele alındığı bu çalışmanın birinci bölümü, Buhârî'nin (ö. 256) *el-Câmi'u's-sahîh* adlı eserindeki hadislerin daha önceki kitaplarda mevcut olduğu iddiasıyla ilgilidir. Genel olarak biz de aynı kanaate sahip olduğumuzdan, sadece 'yanlış anlaşılmanın önüne geçmek için' gerekli alıntılarını yapıp bazı hususları netleştirmeye çalışacağız.

Kitapta Buhârî'nin kaynaklarıyla doğrudan alakalı iki konu daha vardır. Birincisi, Buhârî'nin hadisleri tasnif etmede, yani hadisleri konularına göre düzenlenmede önceki kitaplara tâbi olduğu iddiasıdır ki, buna ikinci bölümde değinilecektir. Mu'allak rivayetlerle ilgili olan ikinci konu ise üçüncü bölümde ele alınacaktır. Bu konuya dair bilgiler çok az olduğundan ve mevcut bilgilerde bir karmaşa bulunduğundan, daha çok kendi sayım ve tespitlerimizi aktaracağız. Şüphesiz bu konunun daha çok geliştirilmesi gerekmektedir; ama bu bölümün başında aktardığımız tespitlerin de, gerek mu'allak rivayet konusunu

¹ Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, Kitâbiyât Yayınları, Ankara, 2000 (Birinci baskı: *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul, 1956).

gerekse Buhârî'nin bu husustaki usulünü anlamada önemli bir katkı sağlayacağına inanıyoruz.

Makalenin bu bölümlerinde, bazen uzun tutulan genel değerlendirmelerden sonra Fuad Sezgin'in iddia ve değerlendirmeleri tek tek ele alınmıştır.

Fuad Sezgin'in, "*el-Câmi'u's-Sahîh*'in Rivayetleri" başlığında değindiği meseleler dördüncü bölümde, "Buhârî'nin Kur'ân Tefsiri ve Kaynakları" başlığında zikrettiği meseleler ise beşinci bölümde incelenecektir. Bu bölümlerde *Sahîh-i Buhârî*'nin farklı nüshaları ve bu farklılığın sebepleri, bugünkü baskılarda temel alınan Yûninî nüshasının tanıtımı ve zayıf noktaları, Buhârî'nin Tefsir bölümündeki usulü ve kaynakları gibi Fuad Sezgin'in takdir edilecek bir cesaretle eğildiği ama bilgi eksikliği sebebiyle tam vâkıf olamadığı, onun dışındakilerin ise neredeyse hiç değinmediği meseleler ele alınacaktır.²

Makalenin sonunda da tercüme ve bilgi hatalarından örnekler verilecektir.³

I. Buhârî'nin Kaynakları

Buhârî'nin neredeyse bütün meşhur şeyhlerinin kitapları vardı. Onlardan önceki neslin, yani Mâlik (96-179)⁴ ve çağdaşlarının da kitapları veya hadis notları mevcuttu. Çünkü hadisler, küçük tâbiîn denilen İbn Şihâb ez-Zührî (50-124) ve onun emsalleri döneminde tedvin edilmeye, yani derlenip yazılmaya başlamıştı. Hadis yazımıyla alakalı bundan sonraki gelişmelerin çoğu, bunların kitap haline gelmesiyle ve bu kitapların düzenleniş tarzıyla ilgilidir.

Durum böyle olmakla beraber gerek yazının henüz gelişmemiş olmasından, gerekse bu ilmin kurallara uygun olarak aktarılması istendiğinden kitaplar bizzat yazarları tarafından okutuluyor veya bunların rivayet edilebilmesi için güvenilir talebelere izin/icâzet veriliyordu. Yazının geliştiği, kitapların yaygın-

² Fuad Sezgin'in Buhârî'ye ve onu savunan İbn Hacer'e yönelttiği tenkitlerin tek tek incelendiği ve bilgi/baskı yanlışlarının düzeltildiği bölümler, makaleyi neredeyse üç katına çıkaracağından başka bir çalışmanın konusu yapılmıştır.

³ Bu yazıyı okuyup gerekli tashihlerde bulunma inceliğini gösteren Fatma Kızıl'a ve Hasan Yaldızlı'ya teşekkür ediyorum.

⁴ Rivayetlerde ve muhaddislerin dönemini tespitinde ölüm tarihi kadar doğum tarihleri de önemli olduğundan, nispeten uzun ömürlü olanların doğum yılları da mümkün olduğunca belirtilmiştir.

laştığı ikinci asrın sonlarında bile rivayet çok önemliydi; çünkü bu, nüshaların doğru ve güvenilir olarak aktarımını (meşruluğunu) gösteriyordu.⁵

Böylesi bir arka planda, Buhârî'nin kaynaklarının yazılı olduğunu vurgulamak ne anlama gelmektedir?

Bilindiği gibi, bugün çok meşhur olan *Kütüb-i sitte* hicri üçüncü asırda yazılmıştır. Bu kitaplar, daha önceki kitaplarda bulunan hadisleri içerdiğinden zamanla öncekileri tedavülden kaldırmıştır.⁶ Diğer yandan, klasik hadis ilminde muhaddislerin güçlü hafızalarına vurgu çok fazladır. Onları yüceltmek için yapılan abartılı anlatımlar yanında, bizzat muhaddislerin derslerini ezberden yapmayı tercih etmeleri de bilinen bir husustur. Hadisleri naklederken daha çok *haddesenâ* 'bize söyledi', *ahberenâ* 'bize haber verdi' gibi lafızları kullanmaları da, rivayetlerin sadece sözlü olarak aktarıldığını **çağrıştıran** diğer bir noktadır.

Kısaca belirtmeye çalıştığımız bu tür etkenler, insanların çoğunda 'Buhârî öncesi hadis rivayetinin sadece şifahi olduğu' kanaatini zamanla hâkim kılmıştır. İşte Fuad Sezgin, Buhârî örneğinde bu konuyu ele alarak *Kütüb-i sitte* öncesi dönemlerde de hadislerin kitaplara kaydedildiğini, Buhârî'nin kaynaklarının bunlar olduğunu vurgulamış olmaktadır.

Peki, Buhârî ve emsalleri, hadislerini naklettikleri bu kitapları bizzat hocalarından dinlemişler midir? Yoksa kitaplardan aldıkları hadisleri, yazarlarının ismini belirterek mi aktarmışlardır? Diğer bir ifadeyle Buhârî, mesela namazla ilgili bölümlerde *haddesenâ Ebû Nu'aym* diye başladığı bir rivayeti Ebû Nu'aym Fadl b. Dükeyn (ö. 212) adlı şeyhinden bizzat dinlemiş midir, yoksa

⁵ Nitekim ilk dönemlere ait bazı meşhur nüshalar, kabûl edilir bir şekilde rivayet edilmediğinden sahih sayılmamıştır. İbn Abbas'a nispet edilen tefsir rivayetlerinin bir kısmı bu konudadır. Buhârî'nin *Sahîh*'e almaması yönünden baktığımızda bu nüshaların sayısı daha da artmaktadır.

⁶ İbn Cüreyc (ö. 150) ve Sa'îd b. Ebî 'Arûbe'nin (70-156) *Sünen*, Hammâd b. Seleme'nin (90-167) *Musannef* olarak zikredilen eserleri erken dönemde kaybolmuştur. Tedavülden kalkmayan İmam Mâlik'in *Muvattâ'*ı 'salt hadis kitabı olmadığından', İmam Ahmed'in (164-241) *Müsned*'i de 'istifade edilmesi zor bir kitap olduğundan' *Kütüb-i sitte* gibi göz önünde olmamıştır.

bu hadisi onun *Kitâbu's-salât* adlı günümüze ulaşmayan kitabından mı almıştır?

Fuad Sezgin çoğu yerde, Buhârî ve diğerlerinin rivayetlerinin 'rivayet hakkı elde edilen' kitaplardan olduğunu özellikle belirtmektedir ki, bazı ifadelerini aktarmak yerinde olacaktır:

Böylece hadisler herhangi bir kitaptan münferiden veya gruplar halinde çıkar, diğer muhtelif kitaplara yerleşirdi. Bir musannifin, bir hadisi çok eski kaynağından alması ile, bilvasıta diğer kaynaklardan alması aynı şey demektir. Mühim olan, ya bu kitabı müselsel bir rivayet ile okumuş olmak veya onun cüzlerini ihtiva eden diğer kitapların rivayetlerini ele geçirmektir. Bir hadisin mevcut olması veya bilinmesi başka, onu rivayet edebilme veya râvileri arasına girme daha başka bir şeydi... İmam Şâfi'î, ezberlemiş olduğu *Muvattâ'*ın rivayetini alabilmek için İmam Malik'in bulunduğu yere gitmeye mecbur kalmıştı.⁷

Haddesenâ 'Abdullah b. Ebî Şeybe ifadesiyle serdettiği hadisleri, onun diğer muhtelif kitaplarından aldığını zannediyoruz. Bu takdirde, Buhârî'nin, üstadının büyük musannaf kitabının rivayet hakkını alamamış olması icab etmektedir.⁸

Buhârî'den evvel zengin bir yazılı edebiyat vardı (...) Hadisler gibi bu kitapları da râvilerinden veya musannıflardan okumuş olmak veya şeyhlere okumak veyahut da tahammul-îl-ilmîn muteber şekilleriyle rivayet hakkını almış olmak lazımdı. Ancak bu rivayetlerle gelen kitaplardan faydalanıp *haddesenâ* ve *ahberenâ* gibi lafızlarla hadis nakledilirdi. Rivayeti temin olunmamış kitaplardan nakil, ancak vicede nevinde tecviz edilen tabirlerle, hassaten *kâle* ile olurdu.⁹

Kitapta bu mesele anlatılırken yanlış anlaşılabilir bazı yorumlar yapılsa da, bu yorumların yukarıda alıntıladığımız cümlelerde ifade edilen ana fikir dâhilinde düşünülmesiyle sorun ortadan kalkacaktır. Kitabın ana fikriyle çelişir gözükse de bu tür yorumların üsluptan veya zihin karışıklığından kaynaklandığını görmek üzere ilginç bir örneği ele alalım:

Onlar için kitap sahibi bir 'şeyh'in adı, eserini ifade ederdi. Şerh ve izahıyla meşgul oldukları bir kitaptaki herhangi bir hadisin kaynağına işaret etmek istedikleri zaman '*ahreçehû an...*' tabirini kullanırlardı. Bu tabirin yerine '*tahrîc*' masdarının da kâim olduğu vâkiydi. (...) Mezkur tabiri ihtiva eden enteresan misallerden birini de, Muslim'in "Buhârî'den aldığı" mânasına gelen ve *inne Müslimen tilmîzuhu ve*

⁷ Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 75.

⁸ Age., s. 105.

⁹ Age., s. 126.

hırrîcuhû ifadesi teşkil eder. Bununla *el-Câmi'ü's-Sahih*'inde Buhârî'den hiç hadis nakletmediğini bildikleri Muslim'in, hakikatte, başka râviler gösterdiği halde, hadisleri bazen Buhârî'nin kitabından çıkardığını ifade ediyorlardı.¹⁰

Fuad Sezgin, buradaki *hırrîcuhû* ifadesini yanlış anladığı gibi Muslim'le ilgili farklı anlaşılmaya müsait bir yorum da yapmıştır. İlk baskıda *tahrîcuhu* şeklinde geçen kelime ikinci baskıda aslına uygun olarak düzeltilmiş, ama tercümesi aynen bırakılmıştır. Hâlbuki buradaki hata, sadece baskı hatası değildir. *Hırrîcuhu*, 'talebesi' demektir; bu kelimenin hadis ilmindeki *tahrîc/ihrâc* ile hiçbir alakası yoktur.¹¹

"Muslim'in (ö. 261) hakikatte başka râviler gösterdiği halde hadisleri bazen Buhârî'nin kitabından çıkarması" ne demektir? İlk akla gelen "Muslim'in Buhârî'deki hadisleri alıp kendi şeyhlerinden nakledilmiş gibi göstermiş olduğu" düşüncesinin kastedilmediğine kanaat getirmek, Sezgin'in yukarıda naklettiğimiz düşüncelerinin bir gereğidir. Peki, böylesine yanlış bir ifadeyle anlatılmak istenen nedir?

Sezgin bu ifadeyi Süyûtî'den,¹² o da İbn Hacer'den aktarmaktadır. Devamındaki ifadelerin ve İbn Hacer'in başka yerlerdeki izahlarını şu şekilde toplamak mümkündür: Buhârî bu kitabıyla çığır açmış, diğerleri onun kitabına göre kitaplarını telif etmiş ve temel hadisleri belirlemede onun yolunu izlemiştir. Önemli hadis hafızlarından olan ve el-Hâkim el-Kebîr olarak tanınan Kerâbisî (285-378) bunu şöyle açıklamaktadır: "Allah, İmam Muhammed b. İsmail [Buhârî]'ye merhamet etsin. Asılları telif eden ve insanlara açıklayan odur. Ondan sonra bir şey yapan herkes, muhakkak onun kitabından almıştır. Mesela Muslim b. Haccâc, onun kitabının çoğunu kendi kitabına serpiştirmiştir..."¹³

¹⁰ Age., s. 94

¹¹ *Tahrîcuhu* ifadesinin bu cümlede hiçbir anlamı yoktur. Fakat Sezgin'in alıntı yaptığı kaynaktaki diğer yorumlar ile bu ifade arasında bir bağ kurmasında bu yazım yanlışlığının da etkili olduğu görülmektedir.

¹² Süyûtî, *Tedribu'r-râvî* (tah. Muhammed Avvâme), Dâru'l-yüs, Medine, 2016, 2/295.

¹³ İbn Hacer, *Tağliku't-ta'lik* (tah. Sa'îd Abdurrahman Musa), el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, 1985, 5/425.

Zamanının Buhârî'si olan Dârekutnî (306-385) ise bu durumu şu şekilde izah etmektedir: "Buhârî olmasaydı Müslim böyle bir eser telif edemezdi. Zaten o, Buhârî'nin kitabını alıp ona müstahrec yazmış,¹⁴ bazı hadisleri de eklemiştir."¹⁵

Görüldüğü gibi burada vurgulanan nokta, kitap telifi meselesidir. Çünkü *Sahîh* gibi bir kitap daha önce yazılmamıştır. Bundan sonra gelenlerin onun kitabından beslenmeleri kaçınılmazdır. Bunlar arasında Müslim'in, Buhârî'nin kitabındaki bâbları esas kabul ederek kitabını yazmış olduğu hususu *Sahîh-i Müslim*'de bâb isimlerinin belirlenmemiş olmasından da anlaşıl-maktadır.¹⁶ Bâbları belirlemediği halde bu şekilde düzenli bir kitap yazabilme-si, başka bir kitabı esas aldığını göstermektedir. Vurgulanan sadece budur; konunun hadis rivayetiyle hiçbir alakası yoktur. Buhârî'nin kitabındaki bütün hadisler daha önce yazılı olarak mevcuttu. Nasıl ki Buhârî bu **hadisleri dinlemeden** veya kitapların icazetini almadan kendinden önceki müsned ve mu-sanneflerden çıkarmış değilse, sonrakiler de kitaplarında zikrettikleri muhad-disleri dinlemeden bu hadisleri Buhârî'nin kitabından almış değillerdir.

Sonuç olarak şöyle diyebiliriz: Buhârî kendisinden önceki *Muvattâ*'dan, *Musannefler*den nasıl beslenmişse Müslim, Ebû Davud, Nesâî ve Tirmizî de onun *Sahîh*'inden beslenmiştir. Fuad Sezgin de büyük bir ihtimalle bunu kastetmiş ama kastı aşan bir ifadeyle anlatmıştır.

Bu bölümü bitirmeden önce, Buhârî'nin kaynakları konumunda olan ilk kitapları zikretmek yerinde olacaktır. Hadis edebiyatında adları geçen kaynak-

¹⁴ Bir hadis kitabına müstahrec yazmak, o kitaptaki hadisleri yazarın dışındaki şeyhlerden aktarmak demektir.

¹⁵ Yaşar Kandemir, "el-Câmi'u's-Sahîh", *DİA*, İstanbul, 1993, 7/114. (Bk: İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, Dâru İhyâi't-türâsî'l-'Arabî, Lübnan, 1982, Mukaddime [*Hedyu's-sârî*], s. 9)

¹⁶ *Sahîh-i Müslim*'de bulunan bâb isimlerini Nevevî (ö. 676) belirlemiştir. Nevevî, Müslim'in bâb isimlerini zikretmediğini ama kitabının bâblara göre tanzim edildiğini mukaddimedede belirtmektedir. Bk. Nevevî, *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. Haccâc*, (thk. Şeyh Halil Şihâ), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1997, 1/138. Bu husus Nevevî öncesi *Sahîh-i Müslim* yazmalarından da teyit edilebilmektedir. Bk. Arafat Aydın, "Yazma Eserlerdeki Semâ' Kayıtlarında Dâru'l-hadisler", *Anadolu'nun İslamlaşma Sürecinde Dâru'l-hadisler Sempozyumu*, 8-9 Eylül 2012, Çankırı, s. 108.

ların gerçekten var olduklarının somut delilleri olduğundan ve İbn Hacer'in elinde veya faydalandığı ikincil kaynaklarda bulunan bu kitapların ancak bir kısmı günümüze ulaştığından bu liste önem arz etmektedir. Kısmen de olsa günümüze ulaşanlar koyu renkle belirtilmiştir.

İbn İshak (80-151): **es-Sîre**, Mûsa b. 'Ukbe (60-141): *es-Sîre*,¹⁷ Ali b. Ebî Talha (ö. 153): *es-Sahîfe*, Abdurrahman el-Evzâ'î (80-157): **Kitâbu's-Siyer**, Süfyân es-Sevrî (ö. 161): *el-Câmi'*, **et-Tefsîr**, Mâlik b. Enes (ö. 179): **el-Muvatta'**, Süfyân b. 'Uyeyne (107-198): *et-Tefsîr*, Vekî' b. el-Cerrâh (ö. 196): *el-Musannef*, *et-Tefsîr*, İbn Vehb (125-197): **el-Câmi'**, Ebû Davud et-Tayâlisi (ö. 204): **el-Müsned**, Muhammed b. Yusuf el-Firyâbî (126-212): *el-Musannef*, *et-Tefsîr*, Yezîd b. Hârûn (117-206): *Kitâbu'l-Ferâid*, Abdurrezzâk (129-211): **el-Musannef**, **et-Tefsîr**, Humeydî (ö. 219): **el-Müsned**, *Kitâbu'n-Nevâdir*, Âdem b. Ebî İyâs (132-220): *et-Tefsîr*,¹⁸ İbn Ebî Şeybe (160-235): **el-Musannef**, **el-Müsned**, Sa'îd b. Mansûr (137-227): **es-Sünen**, Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm (154-224): **Fedâilu'l-Kur'ân**, *Kitâbu'n-Nikâh*, **Kitâbu'l-Emvâl**, Ebû Sâlih Abdullah b. Sâlih (ö. 223): *el-Müsned*, Müsedded (150-228): *el-Müsned*, Osman b. Ebî Şeybe (157-239): *el-Müsned*, İshak b. Râhûye (161-238): **el-Müsned**, *et-Tefsîr*, Ahmed b. Hanbel (ö. 241): **el-Müsned**, **el-İlel**, **Kitâbu'l-Îmân**, 'Abd b. Humeyd (170-249): *et-Tefsîru'l-kebir*,¹⁹ Muhammed ez-Zühli (ö. 252): *ez-Zühriyyât*, *'İlelu hadîsi'z-Zührî*.

II. Buhârî'nin Bâbları Tasnifi

Fuad Sezgin, Buhârî'nin bâbları tasnif işinde kendinden önceki yazılı kaynaklara tâbi olduğunu ısrarla savunmaktadır. Bu iddia, onun bu kitaptaki en büyük yanlıgısıdır. Sezgin bu bölümde, Buhârî'nin önceki kitaplardan aktardığı belli olan ve zaten İbn Hacer tarafından kaynakları belirtilen nakillerini 'onun bâbları tasnif işinde öncekilere uyduğu' şeklinde yorumlamaktadır.

¹⁷ Günümüze ulaşamamıştır, ama Beyhakî'nin *Delâilu'n-nübüvve* adlı kitabının içeriğinde mevcuttur.

¹⁸ *Tefsîru Mücâhid* ismiyle neşredilen kitap aslında Âdem b. Ebî İyâs'ın kitabı gibi gözükmektedir. Ama onun kaynaklarda zikredilen *Tefsîr*'i bu mudur, belli değildir.

¹⁹ Çok küçük bir kısmı günümüze ulaşmıştır. *Müsned* adlı kitabının özeti de günümüze ulaşmıştır ama İbn Hacer'in bunu kaynak olarak gösterdiğine biz rastlayamadık.

Hâlbuki bir rivayetin önceki kaynaklarda bulunması ile terâcim, yani bâb başlıkları arasında doğrudan bağlantı kurulması baştan hatalı bir yaklaşımdır.

Buhârî'nin bâbları belirleme konusunda öncekilere ne kadar uyduğunu tespit etmenin tek yolu, bâb başlıklarının ve sonrasındaki açıklamaların daha önceki kitapların bâb başlıkları ve muhtevasıyla mukayese edilmesidir. Fuad Sezgin'den yapacağımız alıntılarda görüleceği gibi az miktarda yapılan bu mukayese çok zayıf kalmaktadır. Şüphesiz bunda Buhârî öncesine ait birçok kaynağın 1950'li yıllarda henüz tespit edilmemiş olmasının da etkisi vardır. Hatta İbn Ebî Şeybe'nin ve Abdurrezzak'ın *Musannef* adlı kitaplarıyla ilgili değerlendirmeler dahi bunların yazma nüshalarından yapılmıştır ki, bu bile kapsamlı bir karşılaştırma yapmaya engeldir. Fakat günümüzde birçok kaynak basılmıştır ve bu konuda daha somut bir şekilde konuşmak artık mümkündür.

Bâblara ayırma işini ilk defa Buhârî'nin yaptığını, bildiğimiz kadarıyla kimse savunmamaktadır. Mâlik'in (ö. 179) *Muvattâ'*ı ortada iken böyle bir şeyi savunmak mümkün olmasa gerektir. Hicrî üçüncü asrın muhaddisleri olan *Kütüb-i sitte* müellifleri tasnifle ilgili iki şey yapmışlardır: 1. Hocalarının çoğu müsned tarzını²⁰ tercih ettiği halde bunlar, Mâlik ve Sevrî gibi 'hocalarının hocaları' konumundaki âlimlerin tercih ettiği tasnif tarzına²¹ dönmüşler, ancak onların naklettiği mevkuf ve maktû rivayetleri nakletmemişlerdir. Böylece onlar 'sadece merfû hadisler nakletmek ama bunları bâblara ayırarak aktarmak' suretiyle müsned ile musannef tarzını birleştirmişlerdir. 2. Bâblara ayırma işini daha da geliştirmişlerdir. Buhârî ise, bunların yanında, çok daha ayrıntılı ve çoğu yerde farklı bir bâb tasnifi yapmıştır.

Biraz daha ayrıntıya girerek Buhârî'nin bâblarla ilgili yapmış olduğu yenilikleri şöyle maddeleştirebiliriz:

1. Sadece merfû/müsned hadisleri rivayet etmiştir ki, diğer beş kitabın hepsi bu yolu izlemiştir. Sahabe ve sonrakilerin görüşlerini ise sadece bilgi olarak

²⁰ Müsned, konulara göre ayırmadan merfû hadislerin peş peşe sıralandığı hadis kitaplarına verilen isimdir.

²¹ Tasnif, hadisleri konularına göre ayırarak belli başlıklar dâhilinde düzenlemektir.

aktarmıştır.²² Bu hususta ona sadece Tirmizî uymuştur; ama Tirmizî daha çok, fakih muhaddislerin görüşlerini nakletmekle yetinmiştir.

2. Bâbları tasnif ederken merfû hadisleri dikkate almış ve buna uygun bir düzenleme getirmiştir ki, diğerleri bu noktada da ona tamamıyla uymuştur. Bilindiği gibi önceki kitapların en gelişmişleri olan İbn Ebî Şeybe'nin *Musannefi* ve Sa'îd b. Mansur'un *Sünen*'inde bâb tasnifi çok ayrıntılıdır ama hadisten daha çok fetvalar üzerine bina edilmiştir. Bu durumda Buhârî *Muvattâ*'ı geliştirmiş, İbn Ebî Şeybe'nin *Musannefi*ni ve Sa'îd b. Mansur'un *Sünen*'ini ise özetlemiş ve 'merfû hadis esaslı' bir şekilde düzenlemiş olmaktadır.

3. Buhârî ilginç bâblar belirlemede ve bir hadisi çokça tekrarlamada tek kalmıştır. Bu açıdan diğer beş kitap, Buhârî'ye göre daha sade bir konumdadır.

Bâb tasnifinin gelişimi pek işlenmemiş bir konu olduğundan, bu konuya ayrıca değinmek yerinde olacaktır.

A. Bâb Tasnifinin Gelişimi

"Tedvin" denilen rivayetleri toplama ve yazılı hale getirme²³ döneminden sonra hadislerin belli başlıklar/bâblar altında toplandığı tasnif dönemi başlamıştır. Şüphesiz bu tasnif döneminin fıkıhla doğrudan bir ilişkisi vardır. Çünkü ilk tasnifler fıkıh ağırlıklı olduğu gibi, ilk musannifler olarak isimleri geçen Mekkeli İbn Cüreyc (79-150) ve Basralı Sa'îd b. Ebî 'Arûbe (70-156) aynı zamanda birer fakihtir. Bunlardan hemen sonra gelen Süfyan es-Sevrî (ö. 160), Evzâî (ö. 157), Mâlik (ö. 179) ve Hammâd b. Seleme (ö. 167) de birer fakihtirler. Mâlik'in *Muvatta*'ı örneğinde görüldüğü gibi bu musanniflerin kitaplarında fıkıh ağırlıklı bir bâb tasnifi vardır ve önceki fakihlerin görüşleri de nakledilmiştir.

Şu'be (ö. 160), Hammâd b. Zeyd (ö. 179) ve Ebû Avâne (ö. 176) gibi fıkıhla ve bâblarla irtibatları hiç zikredilmeyen kişilerin eserlerine de musannef denilmesi veya ilk musannifler arasında bunların isimlerinin zikredilmesi ancak iki şekilde izah edilebilir. Ya tasnif kelimesi, bu musannef eserlerin ilk kitaplar

²² Bilgi olarak zikretme meselesine bundan sonraki bölümlerde değinilecektir.

²³ Tedvin ifadesi, kökü olan "divan" kelimesinin 'bilgilerin toplandığı ve kayda geçirildiği yer' anlamıyla doğrudan ilintilidir.

olmasından esinlenerek zamanla aldığını zannettiğimiz 'kitap yazma' anlamını daha o zamandan kazanmış ve bu şahısların hadis notları da tasnif olarak kabul edilmiştir. Ya da çeşitli illeri dolaşır önemli isimlerin ve özellikle de ilk tedvin ehlinin rivayetlerini toplama noktasında ilk muhaddisler arasında anıldıklarından bunlar da tasnif ehli olarak kabul edilmiştir.

Fıkıh ağırlıklı bâb tasnifinde sadece fakih muhaddislerin değil, kelimenin tam anlamıyla muhaddis olmayan yahut fakihliği muhaddisliğinden önde olan (muhaddis fakih) kimselerin de etkisi vardır. Kûfe'de Ebû Hanîfe (ö. 150), Ebû Yusuf (ö. 182) ve Muhammed (ö. 189), Mekke'de Şâfiî (ö. 204), Medine'de Mâlik'in hocaları Rebî'a (ö. 136) ve İbn Hürmüz (ö. 148) bunların başında gelmektedir.

Kûfe'nin bu süreçteki yerini ayrıca incelememiz, bâb tasnifindeki fıkıh-hadis etkileşimini görme yönünden fayda sağlayacaktır. Bilindiği gibi Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32) sahabe içerisinde belki de en fakih olan kişidir. Onun yetiştirdiği talebeler de Kûfe'de hukukun gelişmesine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bunlardan sonra gelen İbrahim en-Neha'î (45-94), Kûfe'nin Zührî'si konumundadır; öncekilerin ilmini toplamış ve bunu hem nakletmiş hem de geliştirmiştir. Ama o yazmayı sevmediği veya yazar olmadığı gibi erken yaşta da vefat etmiştir. Ondan biraz daha büyük olan ve daha çok rivayet yönüyle öne çıkan Şa'bî (19-104) de Kûfe için önemli bir isimdir.

Bundan sonra, bize göre Kûfe iki gruba ayrılmaktadır. Birinci grup, re'yi önceleyen ve asıllar (usûl) denen fikhî temellere göre fıkıhı devamlı geliştiren Hammâd b. Ebî Süleyman (ö. 126) ve onun en önemli talebesi Ebû Hanîfe ekolüdür. İkinci grup ise, rivayetleri önceleyen ve Hicaz ilim çevresine daha yakın olan A'meş (61-148) ve Mansûr b. Mu'temir (60-132) ile bunların en önemli talebesi olan Süfyan es-Sevrî (ö. 161) ekolüdür.

Bunlardan sonra gelen ve Kûfe'de ilk musannef eseri yazan²⁴ Yahya b. Zekeriyâ b. Ebî Zâide (ö. 182) her iki gruptan da beslenmiş ve böylece tasnif

²⁴ Bk. Ahmet Yaman, "Yahyâ b. Zekeriyâ", *DİA*, İstanbul, 2013, 43/270. Buradaki musannef kelimesi, tasnif tarzına göre yazılmış geniş hacimli eser anlamındadır. Yoksa daha önce yazılmış olan Sevrî'nin *Câmi'* adlı eseri de musannef tarzında yazılmış, yani bâblara ayrılmış bir kitaptır.

tarzını geliştirmiş bir isimdir. İkinci grubun en önemli isimlerinden olan Vekî b. el-Cerrâh'ın (ö. 196) da musannef tarzı bir kitabı vardır. Daha sonraki bir isim olan ve *Musannef* adlı kitabı günümüze ulaşan İbn Ebî Şeybe (ö. 235) daha çok muhaddis olarak öne çıkmaktadır.

Bu noktada, bâb tasnifinin aşamaları üzerinde de durmak gerekmektedir. İbn Ebî Şeybe'nin ve Abdurrezzak'ın *el-Musannef* adlı eserleri ile Sa'îd b. Mansûr'un *es-Sünen* adlı eseri, bâb tasnifinin en ayrıntılı ve gelişmiş olanlarıdır. Mâlik'in *Muvatta'* adlı eseri ve büyük bir ihtimalle Sevrî ile Hammâd b. Seleme'nin eserleri de orta seviyededir. İlk tasnifler olduğu söylenen İbn Cüreyc'in ve İbn Ebî 'Arûbe'nin eserleri de ilk seviyede olmalıdır. Burada ilk seviyeden kastımız, İbn Nedîm'in İbn Cüreyc'in *Sünen*'ini tanıtırken belirttiği ana başlıklardır: *Kitâbu't-tahâre*, *Kitâbu's-salât*, *Kitâbu's-sıyâm*... Bunların bazı alt başlıklarının olması da kuvvetle muhtemeldir.²⁵

Günümüze ulaşan *Câmi'* adlı kitabın yazarı Ma'mer b. Râşid (ö. 153) de ilk musannifler arasında zikredilmektedir. Ama onun bu kitabı, fikhî konuların dışındaki bâbları içermektedir. Zaten ismini de bu anlamdan almaktadır.²⁶ Bu

²⁵ Sa'îd b. Ebî 'Arûbe'nin günümüze ulaşan hacla ilgili kitabı (*Kitâbu'l-menâsik* [tah. 'Âmir Hasan Sabrî], Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 2000) bahsettiğimiz bu ilk hali yansıtmaktadır. İçinde hiçbir bâb veya başlık mevcut değildir; ama meseleler "İbn Ebî 'Arûbe'ye şu soruldu" ifadesiyle aktarılmakta ve bu sorulara, çoğu Kata-de'den (ö. 117) olmak üzere rivayetlerle cevap verilmektedir. Sorularda geçen bu ifadelerin bir kısmı, daha sonraki musannef tarzı kitaplarda bâb başlığı olarak mevcuttur. Mesela *suile 'an hacci'r-racul 'ani'r-racul hel yusemmihi* şeklinde ifade edilen ve cevaptan da 'telbiye sırasında ismini söylemenin' kastedildiği anlaşılan konu, İbn Ebî Şeybe tarafından *Fi'r-racul yehuccu 'ani'r-racul yusemmihi fi't-telbiye em lâ* şeklinde bâb yapılmıştır: *el-Kitâbu'l-musannef*, (tah. Muhammed Abdüsselam Şahin), Dâru'l-kütubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, 3/205.

²⁶ Görebildiğimiz kadarıyla *câmi'* adı iki anlamda kullanılmaktadır. Birincisi, Sevrî'nin eseri gibi fikhin bütün konularını veya daha fazlasını içeren ve daha sonra terimleşecek olan anlamı (*câmi'*: kapsamlı) yansıtan kitapları anlatmaktadır. İkincisi ise, ilk dönemde daha yaygın olan ve 'daha önce zikredilen şeylerin dışındaki veya bir başlık altında zikredilmeyenleri toplayan' anlamındaki kullanımıdır. Ma'mer'in kitabı dışında, Mâlik'in kitabının son bölümü (*Kitâbu'l-Câmi'*) ve İbn Vehb'in (ö. 193) *Câmi'* adlı eseri de bu anlamı yansıtmaktadır.

yönüyle bu kitap, fıkıh konuları dışındaki bâblara dair belki de ilk tasnif olmaktadır.

Bu genel değerlendirmeden sonra, Fuad Sezgin'in bu bölümde kullandığı delilleri ayrıntılı olarak incelemeye geçebiliriz:

Buhârî'nin bâblarının tanziminde ve muhtevalarının tasnifinde şeyhlerine tabi olduğunu sık sık ve en vâzıh bir şekilde şârihlerinden el-Kirmânî (öl.787) iddia etmiştir. Kirmânî mezkûr iddialarını ilk olarak Buhârî'nin Kitâbu'l-'ilm'de bir hadisi birbirini takip eden farklı iki bâbda iki şeyhinden ayrı ayrı almış olduğunu görünce ileri sürüyor: "Buhârî'nin Kuteybe'den (öl. 240) gelen rivayeti hadis naklinin manası beyanında, Hâlid b. Mahled'den (öl. 213) gelen rivayeti ise şeyhin meseleyi tilmizlerine arzı beyanındadır. Buhârî bu hadisi, şeyhi hangi mesele için rivayet etmişse o meseleye ait babda rivayet etmiştir."

İbn Hacer ise şöyle demektedir: "(...) Kuteybe ve Hâlid b. Mahled'den herhangi birinin (...) bablara göre tasnif edilmiş eserlere sahip buldukları, onların hayat ve ahvâlından bahseden hiç kimse tarafından iddia edilmemiştir."

İbn Hacer'in bunların musannef eserlerine ait her hangi bir bilgiye sahip olmadığı şeklindeki iddiası pek sağlam değildir (...) Kuteybe b. Sa'îd'in "hadise dair entere-san bir kitap sahibi olduğunu, şeyhlerinin isimleri üzerine muhtelif renkli işaretler koyduğunu" bizzat İbn Hacer nakletmektedir.²⁷

Kirmânî'nin iddiası, ifadelerinden ve Sezgin'in sonraki sayfalarda aktardığı diğer örneklerden anlaşılacağı gibi sadece bir tahmindir. Onun rivayetlerle ilgili konularda tahminle izahta bulunması meşhurdur. Zaten İbn Hacer'in şerhi boyunca ona yaptığı itirazların önemli bir kısmı, burada olduğu gibi rivayetlerle ve hadis edebiyatıyla ilgili teknik konulardadır. Burada bizi asıl ilgilendiren, İbn Hacer'in Kuteybe ve Hâlid b. Mahled'le ilgili ifadelerine Fuad Sezgin'in yaptığı itirazdır. İbn Hacer'in "bâblara göre tasnif edilmiş eserleri bilinmiyor" dediğini bizzat nakletmesine rağmen Fuad Sezgin'in 'bâblara göre tasnif edilmediği belli olan' kitaplara dair bilgiler aktarması gerçekten garip bir durum arz etmektedir. Kitabında musannef ile müsned tarzını tanıtan Fuad Sezgin'in burada bunları karıştırmasının, hazmedilmemiş yoğun bilgi yuma-ğından kaynaklandığı açıktır.²⁸

²⁷ *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 106.

²⁸ Fuad Sezgin'in yorumlarını tahkik etmeden benimseyen Mehmet Bilen de İbn Hacer'in bu konuyla ilgili söylediklerinin çelişkili olduğu iddiasını daha ayrıntılı

(...) İbn Hacer de: “(...) bilakis, ekseriyet onun *bâblarının tafsilatının* kendine has mesaisinin mahsulü olduğunu söylemişlerdir (...)” şeklinde itiraz etmiştir.²⁹

Fuad Sezgin’in *terâcim* ifadesini ‘bâbların tafsilatı’ şeklinde çevirmesi isabetli olmamıştır. Çünkü *Sahih*’ten bahsederken kullanılan *terâcim* ifadesi, Buhârî’nin bâb başlıklarını ve sonrasında nakletmiş olduğu bilgileri ifade etmektedir; bunlardan sonra gelen hadisler buna dâhil değildir. ‘Bâbların tafsilatı’ denildiğinde ise bâbların bütün ayrıntısı anlaşılmakta, sadece bâb başlıkları akla gelmemektedir.

Diğer yandan İbn Hacer burada nakledilen cümlesinde “bâb başlıklarının çoğunluğu” şeklinde özellikle belirtmesine rağmen Fuad Sezgin bu kelimeyi tercüme etmemiştir.³⁰ Burada tercüme edilmeyen ayrıntı, İbn Hacer’in düşüncesini ve aynı zamanda hakikati tam olarak yansıtmaktadır. Ama Fuad Sezgin, İbn Hacer’e ‘savunmacı’ ön yargısıyla baktığından cevaplarındaki önemli ayrıntıları bu şekilde gözden kaçırmıştır.

Fuad Sezgin’in görüşlerini aktarmaya devam edelim:

Bu iş için işaret edilen evsafta birkaç hadis kitabı, ezcümle Buhârî’nin üstadlarından el-Humeydi’nin (öl. 219) Haydarâbâd’da bir hususi kütüphanede nüshasının varlığı haber verilen *Musannaî* ele geçirilinceye kadar, mukayese işinde daha evvelki nesillerin mahfuz kalmış kitaplarından faydalanmak zarureti vardır. Bu hususta en müsait kaynak, İmam Mâlik’in *Muvattâ*’ıdır (...) *Sahih*’ine gerek doğrudan doğruya, gerekse üstadlarının kitapları vasıtasıyla almış olduğu hadislerin çok zaman aynı bâblara idhali, bâblarına İmam Mâlik’in bâb başlarında serdettiği hadisleri alarak yerleştirmesi, bu bâbların taksimatında da aynı unvanları, kendilerini takip eden hadislerle birlikte almış bulunması, mevcut hadis edebiyatının tasnifinden faydalanmış olduğuna kâil şârihlerin lehine, hassaten İbn Hacer’in reddi aleyhine kuvvetli deliller olarak ortaya çıkmaktadır.³¹

1. Humeydi’nin kitabı uzun bir süre önce basılmıştır. Yani mukayese yapmamız artık mümkündür.

bir şekilde ama yine müsned-musannef ayrımını göz ardı ederek tezinde tekrarlamaktadır. (Mehmet Bilen, *İbn Hacer’in Buhârî’ye Yöneltilen İtirazlara Verdiği Cevaplar* [basılmamış doktora tezi], Ankara, 2004, s. 31-37)

²⁹ Buhârî’nin Kaynakları, s. 107.

³⁰ Dipnottaki metin şu şekildedir: “... بل الذي صرح به الجمهور أن غالب تراجمه من تصرفه ...”

³¹ Buhârî’nin Kaynakları, s. 111.

2. Bu kitap müsned tarzında yazılmıştır, yani sahabe isimleri başlık yapılmış ve aktardıkları hadisler peşpeşe sıralanmıştır.³² Nitekim kaynaklarda kitabın *müsned* olduğu belirtilmekte, yazma nüshalarında da *Müsnedü'l-Humeydî* olarak geçmektedir. Fuad Sezgin'in kitabı musannef olarak nitelemesinin bir dayanağı yoktur. Aynı şekilde, Buhârî'nin bâb tasnifinde Humeydî'den istifade ettiğini düşünmek de yanlış bir tahminden öteye geçememiştir.

3. "...hadislerin çok zaman aynı bâblara idhali, bâblarına İmam Mâlik'in bâb başlarında serdettiği hadisleri alarak yerleştirmesi, bu bâbların taksimatında da aynı unvanları, kendilerini takip eden hadislerle birlikte almış bulunması..." ifadeleri de çok yüzeysel bir genellemeden öteye gidemeyecek iddialardır. Bunun bir genelleme olduğunun en somut delili, Fuad Sezgin'in *Sahih*'teki Mâlik rivayetlerini *Muvattâ*'da bulmaya çalışırken³³ kendi tespitine göre 591 Mâlik rivayetinin tam 295 tanesini bulamayışıdır.³⁴ Hâlbuki tekrarları da dâhil sadece 62 (tekrarsız: 47) tanesi *Muvattâ*'da yoktur. Bu miktarda bir yekûnu bulamayışının temel sebebi, hadislerin bulunduğu bâbların, hatta kimi zaman ana başlıkların bile farklı oluşudur.

4. Bir önceki meselede gördüğümüz gibi İbn Hacer "Buhârî'den önce kimse bâb başlıkları koymamıştır." demiyor. Onun üzerinde durduğu, *Sahih*'i orijinal kılan ayrıntılı bâb tasnifidir. Bundan sonraki alıntıda bu daha net bir şekilde görülecektir.

Muvattâ'dan alınmış olan hadisler arasında böyle bir münasebeti ifade eden misallerden birkaçını ayırarak gözden geçirelim. (...) bunların en bariz misallerinden

³² Sadece Hz. Âişe ile Ebû Hureyre'nin hadisleri namaz, oruç gibi çok genel birkaç bölüme ayrılmıştır İbn Abbâs'ta ise bir tek hac başlığı vardır. Çokça rivayeti olan diğer sahabede bu kadarı bile yoktur. Mevcut miktarın bile müsned tarzı bir kitap için yeni bir gelişme olduğu açıktır; ama bu gelişme, kitaba musannef ismini verecek bir metot şeklinde değildir. Asıl meselemiz olan Buhârî'yi etkilemesi açısından ise herhangi bir şey ifade etmemektedir.

³³ *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 315-326.

³⁴ Benim yaptığım sayıma göre *Sahih*'te 643 adet Mâlik rivayeti vardır. Tüm tekrarları çıkarırsak geriye 362 rivayet kalmaktadır. Bazen bir hadiste Mâlik'in birden fazla şeyhi olduğu dikkate alınırsa toplam 446 adet tekrarsız sened etmektedir.

olmak üzere *Muvattâ*'daki "Kusûf" bâbını teşkil eden dört hadisin aynı faslın bâb-ları içine alınmış olması bu kabildendir (...) ³⁵

Bu kısımda Fuad Sezgin, Arapça asıllarını da aktararak *Muvattâ* ile *Sahih*'i mukayese etmekte fakat bu karşılaştırmadan çok yanıltıcı bir sonuç çıkarmaktadır. Dikkatle baktığımızda, buradaki durumun onun yorumlarına uygun olmadığını görebiliriz:

1. Genel başlıklardaki uyumun tartışma konusu olmadığı açıktır. Yani güneş tutulması ile ilgili namazın bayram namazı bölümünde anlatılması gibi bir durum zaten düşünülemez.

2. Mâlik kûsûf namazı için bir kitâb, yani ana başlık oluşturmuş ve orada dört hadis aktarmıştır. Bu dört hadis için ise iki adet bâb, yani ara başlık belirlemiştir: Kûsûf Namazında Amel Bâbı ³⁶ (üç hadis) ve Kûsûf Namazına Dair Gelen Rivayetler Bâbı (bir hadis). İkincisinin de ana başlık gibi genel bir isimlendirme olduğu dikkate alınırsa, aslında tek bir ara başlık bulunduğunu söyleyebiliriz.

3. Buhârî ise *Muvattâ*'da birinci bâbda bulunan birinci hadisi, "Kûsûfta Sadaka Vermek Bâbı"nda zikretmiştir. ³⁷ *Muvattâ*'da aynı yerdeki ikinci hadisi ise, "Kûsûf Namazının Cemaatle Kılınması Bâbı"na almıştır. Üçüncü hadisi de "Kûsûfta Kabir Azabından Sakınma Bâbı"nda zikretmiştir. *Muvattâ*'da ikinci bâbda geçen dördüncü hadisi ise, "Kûsûfta Kadınların Erkeklerle Beraber Namaz Kılması Bâbı"nda aktarmıştır. Görüldüğü gibi Buhârî, Mâlik'in bu iki bâb başlığını da kullanmamıştır. Sadece bu kadarı bile Buhârî'nin farklılığını göstermektedir.

4. Gelelim değinilmeyen kısma. Buhârî, 'Kûsûf Kitabı' ana başlığı altında tam on dokuz bâb açmıştır. Güneş tutulmasıyla ilgili tek bir olay ve iki-üç rivayet olduğunu düşündüğümüzde, Buhârî'nin kendisinden önceki bâb tasnifini nasıl geliştirdiğini daha iyi anlamış oluyoruz.

³⁵ *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 111

³⁶ Kûsûf namazında nasıl amel edileceği, yani bu namazın nasıl kılınacağı anlamındadır.

³⁷ Çünkü bu rivayette "sadaka verin" emri geçmektedir.

Bu durum, Buhârî'nin bâb tasnifinde tamamen başarılı olduğu anlamına gelmiyor. Bu, ayrı bir konudur. Burada mühim olan, onun ne yapmış olduğunun doğru anlaşılmasıdır.

Fuad Sezgin'in delil olarak sunduğu hususları değerlendirmeye devam edelim:

Yine İbn Hacer (...), onun [Humeydi'nin] ayrıca malzemeleri bâb esasına göre tasnif olunmuş *Müsned*'ini de Buhârî'nin birçok bâbının kaynakları arasında göstermektedir.³⁸

Humeydi'nin *Müsned*'inin 'bâb esasına göre tasnif edildiği' bilgisinin yanlış olduğunu daha önce açıklamıştık. Kaynak olarak gösterilen *Hedyu's-Sâri*'de yazarın iddiasını destekleyecek en ufak bir işaret dahi yoktur. Fuad Sezgin'in işaret ettiği sayfalarda İbn Hacer mu'allak bazı rivayetlerin Humeydi'de mevşül, yani senedli olarak geçtiğini belirtmekte, bâblarla ilgili hiçbir izah yapmamaktadır. Burada aktarmadığımız aynı sayfadaki diğer örnekler de bâb başlıkları ile ilgili değil, sadece mevşül olarak geçtikleri kaynaklarla ilgilidir. Daha önce belirttiğimiz gibi Buhârî'deki herhangi bir hadisin daha önce yazılmış müsned tarzı bir kitapta bulunması ile bâbların belirlenmesi arasında hiçbir bağ bulunmamaktadır.

(...) Hatta *Sahih*'in bazı rivayetlerinde "Bu bâbda "Hacc" bahsinde Mâlik'in İbn Şihâb'dan aldığı hadisi naklederler. Fakat ben tekrarlamış olmak endişesiyle almıyorum." şeklinde, Buhârî'nin, kendinden evvel meydana getirilmiş kitapların bâblarıyla olan münasebetini en açık bir tarzda gösteren bir ibare de vardır.³⁹

Sahih'in yalnızca bazı nüshalarında geçen bu söz, "Vakfeye Acele Gidilmesi Bâbı"nda aktarılmaktadır. Mezkûr hadisi bulmak için *Muvattâ'*ya baktığımızda ise bu bâbı bulamıyoruz; çünkü orada böyle bir bâb yoktur! Böylece Buhârî'nin, kendinden önceki kitapların bâbları ile olan münasebetini en açık bir tarzda öğrenmiş oluyoruz. Burada Fuad Sezgin'in, Buhârî'nin bâblandırma mantığını tam anlayamadığını görüyoruz. Aslında bunu anlamak kimi zaman hiç de kolay bir şey değildir; kesinlikle bir Buhârî uzmanının açıklamalarına ihtiyaç vardır. Fakat yazarımız, bu alanın tartışmasız ismi olan İbn Hacer'in

³⁸ Age., s. 115

³⁹ Age., s. 116

açıklamalarına ‘savunmacı’ mantığıyla baktığından bundan istifade edememiştir.

Peki, işin aslı nedir?

Buhârî bir bâb başlığı koyuyor: *Bâbu't-ta'cîl ile'l-mevkîf*. Fakat burada hiçbir rivayet aktarmıyor ve elimizdeki nüshalara göre hiçbir açıklamada da bulunmuyor. Şârihlerden öğrendiğimiz kadarıyla bazı nüshalarda Buhârî'nin şu açıklaması bulunmaktadır: “Bu bâba Mâlik'in İbn Şihâb'dan naklettiği hadis eklenebilir.⁴⁰ Fakat ben tekrar bir şey dâhil etmek istemiyorum.” Bu tür açıklamaları en çok içeren Sagânî (ö. 650) nüshasında bu son kısım daha net olarak geçmektedir: “Fakat ben tekrarlanmamış bir şey dâhil etmek istiyorum.”⁴¹ Nitekim Buhârî bu hadisi bir önceki bâbda,⁴² ondan önceki bâbda⁴³ ve iki bâb öncesinde⁴⁴ olmak üzere 3 defa, ama ayrı senedlerle zikretmiştir. Konumuz olan 90'ıncı bâbda ise, anlaşıldığı kadarıyla, farklı bir sened bulunmadığından sadece işaret etmekle yetinmiştir. Zaten bu tür ‘göndermeler’ *Sahih*'te bolca mevcuttur. Meselenin daha iyi anlaşılması için buna benzer bir örnek daha aktarabiliriz:

Buhârî, Cihâd kitabınının 112. bâbında meşhur Câbir (ö. 72) hadisini aktardıktan sonra 113. bâba geçmiş ve başlıktan sonra sadece bu hadise işaret etmekle yetinmiştir: *Fîhi Câbir 'ani'n-Nebî*. Bu rivayetin *Sahih*'te çokça tekrarlanan bir hadis olduğunu dikkate aldığımızda meselenin Buhârî'nin bâbları tasnif tarzıyla ilişkili olduğu anlaşılmaktadır.

Bu noktada hem bu konuyu hem de Buhârî'nin bâbları belirleme usulünü netleştirecek bazı açıklamalar yapmak uygun olacaktır. Buhârî'nin bazı bâbları ve beraberindeki açıklamaları önceden belirlediği, alttaki hadisleri ise sonradan yerleştirdiği anlaşılmaktadır. Çünkü zaman zaman terâcim kısmında ‘bu bâbda şu hadis vardır’ demekte, ama altında naklettiği hadisler arasında o

⁴⁰ Metinde ‘Hacc bahsi’ geçmediği gibi, ‘naklederler’ diye bir ifade de yoktur.

⁴¹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 3/405.

⁴² *Bâbu kasri'l-hutbe bi'Arafa* (89).

⁴³ *Bâbu'l-cem' beyne's-salâteyn bi'Arafa* (88).

⁴⁴ *Bâbu't-tehcîr bi'r-ravâh bi'Arafa* (86).

rivayet de bulunmaktadır.⁴⁵ Belki de, kendisi için hatırlatıcı bir not gibi duran bu ifadelerin çoğunu kaldırmış ama bir kısmını unutmuştur. Yahut bu tür notlar zaten bu kadardı; ama bir kısmında ilgili rivayeti sonradan yerleştirmiş, yukarıda örneklerini gördüğümüz diğer bir kısmında ise farklı bir *tarik* bulmadığından mezkûr rivayeti ayrıca zikretmemiştir.

Buhârî 2500 kadar hadisi, tekrarlarıyla 7 bin küsur rivayet olarak aktarmıştır. Bunlardan bazılarını yirmiden fazla tekrarladığı bilinmektedir. Farklı senedlerle yapmış olduğu bu binlerce tekrar içerisinde, bizim tespitimize göre sadece 200 tanesi **aynen** tekrarlanmıştır.⁴⁶ Aslında aynı senedi tekrarladığı hadis sayısı beş yüze yakındır. Ama Buhârî ya ikinci bir sened ekleyerek ya da metni kısaltarak üç yüz kadarını 'aynen tekrar' olmaktan çıkarmaya çalışmıştır.

Bu rakamlar ve Buhârî'nin yukarıda nakledilen ifadeleri, onun hadisleri aynen tekrar etmemek için bir plân yaptığını ama iki yüz kadarını gözden kaçırdığını göstermektedir. Özellikle peşpeşe gelen bâblarda yaptığı hadis tekrarlarında ise 'aynen tekrar' vaki değildir. İşte yukarıda zikredilen örnekler de, hadislerin peşpeşe tekrarlandığı yerlerdendir.

Diğer bir alıntıyla devam edelim:

Hatta el-Kutubu's-sitte diye meşhur olan hadis musannafatına, evvelce mevzulara göre tasnif edilmiş malzemenin, hulâsa şeklinde, yeni bir tertibi nazarıyla bakmak bizzat musannıflarının telif maksatlarına uygun bir hareket tarzı olacaktır (...) Ebû Dâvûd es-Sicistânî'nin, *Sunen*'ini telif maksat ve metotlarından bahseden risalesinde bizim için çok aydınlatıcı olan bir ibare vardır. O, kaynaklara dair hayli enteresan malumat verdikten sonra: "*Sunen*'de sadece ahkâmı tasnif ettim, zühd kitaplarını, "fadâilu a'mâl" ve sâir mevzularla ilgili kitapları tasnif etmedim (...)" demektedir.⁴⁷

⁴⁵ Mesela Nikâh, 37'de (*Bâbu izâ kâne'l-veliyyu huve'l-hâtib*) terceme kısmında yapmış olduğu açıklamalardan sonra şöyle demektedir: "*Ve kâle Sehlun: Kâletî'mraatun li'n-Nebiyi...*" Burada senedsiz olarak belirtilen hadis, bu bâbda nakledilen hadislerin ikincisidir (5132. hadis).

⁴⁶ Bu sayının 23 olarak verilmesi (Kandemir, "el-Câmi'u's-Sahîh", *DÎA*, 7/116) yanlıştır.

⁴⁷ *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 116

1. Bu kitaplara yeni bir tertip nazarıyla ama ‘merfû hadis esaslı’ ve ‘geliştirilmiş’ telifler olarak bakmak gerektiği hususuna daha önce değinmiştik. Etkilenme açısından bakacak olursak, Ebû Davud’un (ö. 275) ve diğerlerinin asıl etkilendiği kaynak Buhârî’nin kitabıdır.

2. Ebû Dâvud’un sözündeki ‘kitaplar’ ifadesi, yazarımızın bir kez daha yanlış olmasına sebep olmuştur. Muhaddisler, konuların ana başlıklarına “kitap” ismi verirler: Namaz Kitabı, Oruç Kitabı vs. Yani Ebû Dâvud şöyle demiş oluyor: “Ben, *sünenin* bölümlerinden sadece ahkâma dair olan hadisleri tasnif ettim; zühd ve faziletlerle ilgili hadisleri tasnif etmedim.”

3. Ebû Davud, kendisinden önceki diğer kitaplarla olan durumunu **aynı risalede** daha açık bir şekilde zaten dile getirmektedir: “*Sünen*’deki hadisler, çok azı müstesna, Vekî’ ve İbn Mübârek’in kitaplarında mevcut değildir. Çünkü bunların kitaplarındaki hadislerin çoğu mürseldir. *Sünen*’de Mâlik b. Enes’in *Muvattâ*’sında yer alan bir miktar hadis bulunmaktadır. Aynı şekilde Hammâd b. Seleme ve Abdurrezak’ın *Musanneflerinde* yer alan hadislere de rastlamak mümkündür. Öyle sanıyorum ki, *Sünen*’de bulunan hadislerin üçte biri bile anılan kitaplarda yer almış değildir.”

Fuad Sezgin’den son bir nakille bu kısmı bitirelim:

“Kitâbu’l-îmân”ın ilk babı birçok hususiyeti ihtiva etmesi bakımından bizim için iyi bir misal teşkil etmektedir. Şârihler bize, bu babda meydana getirilen müstakil kitaplardan başka, Buhârî’den evvelki musannıfların kitaplarının bu babı ihtiva ettiğini bildirmektedir.⁴⁸ Onların bildirdiklerine göre, ‘Abdurrahman b. ‘Umer b. Yezîd b. Ruste’nin (188-254) müstakil Kitâbu’l-îmân’ı, Sahîh’in aynı isimli faslındaki (kitab) mu‘allak hadislerin hepsini ihtiva etmektedir. Bunların bir kısmının Ebû Bekr b. Ebî Şeybe’nin (öl. 235) musannaf kitabının aynı babında bulunmasına rağmen, Sahîh’in mevzubahis ta‘liklerindeki, hem babı takip eden sözler, hem de arka arkaya gelen ta‘likleri İbn Ruste’nin kitabında aynen bulabilmişlerdi.⁴⁹

Sayın Fuad Sezgin’in kaynaklardaki bilgileri okuma şeklini genel olarak şu şekilde nitelersek herhalde insafsızlık etmiş olmayız: Alelacele ve yüzeysel,

⁴⁸ Yazar buradaki dipnotta, Kastallâni’ye bakılmasını söyleyerek şu açıklamayı yapmaktadır: O, misal olarak İbn ‘Uyeyne, Süfyân es-Sevrî, İbn Cüreyc gibi birçoklarının musannafatının babları arasında bu babı bulduklarını söylemektedir.

⁴⁹ *Buhârî’nin Kaynakları*, s. 127

aşırı abartılı ve zihninde olanı metne yansıtan! Bu çalışma boyunca göreceğimiz bu okuma tarzının en çarpıcı örneklerinden biri de yukarıda naklettiğimiz paragraftır. Şöyle ki:

Buradaki ilk iddia, *Sahîh*'teki Kitâbu'l-Îmân'ın ilk bâbının Buhârî'den evvelki birçok musannifin kitabında bulunduğu şeklindedir. Ona göre Kastallânî bunu açıkça ifade etmektedir. Hâlbuki Kastallânî işaret edilen yerde böyle bir şey söylememektedir.⁵⁰ Çünkü burada ismi geçenlerin imanla ilgili bâblar oluşturmaları bir yana, bu konuda kitapları bile yoktur. Bu listede Mücâhid (ö. 103) gibi tasnif döneminin çok öncesinden bir ismin bulunması zaten her şeyi açıklamaktadır. Bu bölümün sonunda göreceğimiz gibi, iman konusundaki ilk kitaplar Buhârî'ye çok yakın bir dönemde yazılmıştır ve çoğunda da bâb yoktur.

Paragraftaki ikinci iddia, *Sahîh*'in bu bölümündeki mu'allak rivayetlerin hepsinin Rüste⁵¹ lakaplı Abdurrahman b. Ömer'in (178-250) *Kitâbu'l-Îmân*'ında mevcut olduğu hususudur.⁵² Şârihlerin açıklamalarına binâen yapıldığı söylenen bu yorum da yanlıştır; çünkü şârihler, Îmân bölümünün tamamı içerisinde sadece ilk bâbdaki bir cümlenin ve daha sonraki bölümlerde de bir mütâbaatın Rüste'nin kitabında senedli olarak bulunduğunu belirtmişlerdir.⁵³ İlk bâbdaki cümlelerin tamamının onun kitabında bulunduğu dair hiçbir açıklama mevcut değildir.

⁵⁰ Kastallânî, Buhârî'nin *Ve huve kavlan ve fi'lun* cümlesini açıklarken bir önceki cümlenin şerhi uzadığandan tekrar konuya dönmek üzere şu ifadeyi kullanmış, Fuad Sezgin de burayı yanlış anlamıştır: *Ve huve ey el-îmânu'l-mübeveb 'aleyhi 'inde'l-musannif ke-İbn 'Uyeyne ve's-Sevrî ve İbn Cüreyc ve Mücâhid ve Mâlik b. Enes ve gayrihim...* Yani "bâb konusu yapılan iman, İbn Uyeyne ve diğer ismi zikredilenlerde olduğu gibi musannife göre de söz ve fiildir." (Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, Beyrut, ts., 1/85.) Bu cümlede 'diğerlerinin bâb yapması' şeklinde bir ifade yoktur.

⁵¹ İbn Rüste ismiyle meşhur olan kişi, *el-A'lâku'n-nefise* kitabını kaleme alan coğrafyacısıdır (ö. 300).

⁵² Rüste'nin kitabı günümüze ulaşmamıştır; içinde bâbların olduğuna dair bir bilgi de yoktur.

⁵³ İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, 1/68. Bunların bu kaynakta bulunması, Buhârî'nin ondan aldığı anlamına gelmemektedir. Mesela bu kaynakta senedli olarak bulunan *Yûnus*

Bu bölümü bitirmeden Buhârî'nin bâbları belirlemede faydalandığı kaynaklara topluca değinmek yerinde olacaktır.

B. Buhârî'nin Bâbları Belirlemede Faydalandığı Kaynaklar

Buhârî'nin bâblara göre yazılmış kitaplardan istifadesi iki hususta olabilir: Bâbların isimlerini belirlemede ve ilgili rivayetleri o bâblarda nakletmede. Bu etkilenmenin tespit edilebilmesi için, Buhârî'den önce yazılmış bâb esaslı (musannef) kitapların ve tek bir konuya ayrılmış müstakil eserlerin incelenmesi gerekmektedir. Aslında böyle bir karşılaştırma için, Buhârî'den önce en gelişmiş musannef eserler olan İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235) *Musannefi* ile Sa'îd b. Mansûr'un (ö. 227) *Sünen*'i⁵⁴ yeterlidir. Abdurrezzak'ın (ö. 211) *Musannefi* de önemli bir kaynaktır ama bâb başlıkları yönünden daha sadedir.⁵⁵ Buhârî'nin bâb başlıklarından sonra (terâcimde) aktardığı birçok bilginin bu kitaplardan alındığı bilindiğinde bunların neden yeterli olacağı anlaşılmış olur.

Fakat tam bir karşılaştırma yapmak için, birinci bölümün sonunda zikredilenler dışında günümüze ulaşmış şu kaynakları da dikkate almak gerekmektedir: Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*; Abdullah b. Mübârek, *Kitâbu'l-Cihâd, Kitâbu'z-Zühd ve'r-rakaik, Kitâbu'l-Birri ve's-sıla, el-Müsned*⁵⁶; Ebû Yusuf (ö. 182), *Kitâbu'l-Harâc*; Ebû İshak el-Fezârî (ö. 185), *Kitâbu's-Siyer*; Mu'âfa b. 'İmrân (ö. 186), *Kitâbu'z-Zühd*; İmam Şâfi'î (ö. 204), *el-Ümm*; Yahya b. Âdem

rivayeti, *Sahih*'te Zührî hadisinin sonunda geçmektedir. Zührî hadislerinin sonundaki mütâbaat ifadelerinin, yani rivayeti başka kimlerin naklettiğini gösteren bilgilerin Zühli'nin (ö. 258) meşhur *Zühriyyât*'ından alınmış olma ihtimali bize göre daha yüksektir.

⁵⁴ Bu kitabın ilk kısmı kayıptır. Mevcut kısımda Cihad, Miras, Vasiyet, Nikâh ve Talak bölümleri vardır. İleride belirtileceği gibi daha sonra bulunan Fadâilu'l-Kur'ân ve Tefsîr bölümleri neşredilmiş olup zühd bölümü de neşre hazırlanmaktadır.

⁵⁵ Daha önce yazılmış olan Abdurrezzak'ın *Musannefi* 31 kitap, 2133 bâb ve yaklaşık 19 bin rivayet içermektedir. İbn Ebî Şeybe'nin *Musannefi*inde ise 41 kitap, 5434 bâb ve yaklaşık 38 bin rivayet mevcuttur.

⁵⁶ Bu kitaba müsned denmesi, Dârimi'nin *Sünen*'inde olduğu gibi sadece müsned yani merfû hadisler içermesi sebebiyledir. İçerik olarak bu kitap, hocası Ma'mer'in *Câmi'* adlı kitabına benzemektedir; ama içinde sadece üç tane başlık vardır.

(ö. 204), *Kitâbu'l-Harâc*; Ebû 'Ubeyd Kasım b. Sellâm (154-224), *Kitâbu'l-Îmân*; Nu'aym b. Hammâd (ö. 228), *Kitâbu'l-Fiten*; Ebû Hayseme Züheyr b. Harb (ö. 234), *Kitâbu'l-Îlm*; Vekî' b. el-Cerrâh (ö. 196) *ez-Zühhd*; İbn Ebî Şeybe (ö. 235), *el-Edeb*; Ahmed b. Hanbel (ö. 241), *Kitâbu'z-Zühhd*; İbn Ebî Ömer (ö. 243), *Kitâbu'l-Îmân*.

Bu karşılaştırma sonrasında ortaya çıkacaktır ki, Buhârî bu kitaplardaki bâb tasnifinden faydalanmış ama kendisi bunlara çok şey ilave etmiştir. Bu durum hem bâbların isimlerini belirlemede hem de bâblardaki hadisleri tespit etmede böyledir. Bu karşılaştırmayı burada yapmamız mümkün değildir; ama bazı örnekler aktarmak yerinde olacaktır.

Buhârî'nin ibadetlerden önce zikrettiği bölümlerden biri de *Kitâbu'l-Îlm*'dir. Bu başlık İbn Ebî Şeybe'nin ve Abdurrezzak'ın *Musanneflerinde* yoktur. Abdurrezzak'ın *Musannefinin* sonunda bulunan Ma'mer b. Râşid'in *Câmi'* adlı eserinde ise tek bâb olarak (bâbu'l-ilm) mevcuttur⁵⁷ ve burada zikredilen rivayetlerden de sadece bir iki tanesi *Sahîh*'teki 'İlm bölümünde vardır. İmam Mâlik'in *Muvatta'* adlı eserinde böyle bir başlık vardır ama o da aslında bâbdır⁵⁸ ve orada sadece Lokman Hekîm'in bir cümlesi aktarılmaktadır. Buhârî'nin hocalarından olan Ebû Hayseme Züheyr b. Harb'in müstakil bir eser olarak yazdığı *Kitâbu'l-Îlm*, bilindiği kadarıyla Buhârî öncesinde türünün tek örneğidir. Fakat bu eserde de hiçbir bâb yoktur ve rivayetler daha çok sahabe ve sonraki nesillerdendir.⁵⁹ Yani Buhârî'nin bu bölümde yapmış olduğu bâb tasnifi ve bunları hadislerden çıkarmaya çalışması, bize ulaşan kaynak ve bilgilere göre tamamen kendi eseridir.⁶⁰

⁵⁷ Abdurrezzak, *el-Musannef* (tah. Habîburrahman el-A'zamî), el-Mektebû'l-İslâmî, Beyrut, 1983, 11/252-257. Daha sonraki *kitâbu'l-ilm* başlığı, 'ilmin yazılması' anlamındadır ve o da bir bâb ismidir

⁵⁸ *Muvattâ'nın* son bölümünde, aslında bâb olan başlıklar bazı nüshalarda kitâb olarak aktarılmıştır. Bâb olarak aktarılması daha doğrudur; çünkü tek bir rivayetin aktarıldığı bölümü kitâb olarak nakletmek çok garip durmaktadır.

⁵⁹ *Züheyr b. Harb ve Kitâbu'l-Îlm Adlı Eseri* (thk. ve terc. Salih Tuğ), İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1984.

⁶⁰ Buhârî'nin çağdaşı olan İbn Ebî Âsım'ın (206-287) *Kitâbu'l-Îlm*'i günümüze ulaştırmıştır.

Buhârî'den önceki *Kitâbu'l-Îmân* adlı eserler veya bölümler de karşılaştırma açısından önemli bir malzemedir. Bilebildiğimiz kadarıyla bu konuda ilk eser yazan muhaddis Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm'dır.⁶¹ İbn Ebî Şeybe'nin meşhur kitabında da böyle bir bölüm mevcuttur.⁶² Ahmed b. Hanbel'in ve İbn Ebî Ömer'in *Kitâbu'l-Îmân* isimli kitapları da günümüze ulaşmıştır; ama onlarda başlık bulunmamaktadır. Buhârî'den biraz büyük olan Rüste lakaplı Abdurrahman b. Ömer'in aynı isimdeki kitabının ise günümüze ulaştığına dair herhangi bir kayıt yoktur.

İbn Ebî Şeybe'nin *Kitâbu'l-Îmân* bölümünde 6 başlık bulunmakta olup bunlardan ikisinde de sadece bâb kelimesi vardır. Ebû Ubeyd'in kitabı ise, hadis kitabından daha çok kelâm kitabına benzemektedir; çünkü o, iman konuları üzerinde uzunca yorumlar yapmaktadır. Buna rağmen onda da sadece 8 başlık mevcuttur. Buhârî'nin *Kitâbu'l-îmân* bölümündeki 42 bâb başlığı içerisinde bunlara benzeyen iki başlık vardır: *Bâbu'l-me'âsi min emri'l-câhiliyye ve lâ yukefferu sâhibuhâ bi'rtikâbihâ illâ bi's-şirk* (22) ve *bâbu ziyâdeti'l-îmân ve nuksânihî* (33).⁶³ Yani elimizdeki bilgilere göre Buhârî'nin *Îmân* bölümü de ağırlıklı olarak kendi planlamasıyla oluşmuştur.⁶⁴ İman konularına değindiği diğer bir yer olan ve *Sahîh*'te son bölümü oluşturan *Kitâbu't-Tevhîd* ise bilebildiğimiz kadarıyla tamamen Buhârî'nin tasnifidir. Fakat içerik olarak

⁶¹ Ma'mer b. Râşid'in *Câmi'* adlı eserinde bu konuyla ilgili tek bir başlık vardır: *Bâbu'l-îmân ve'l-islâm*. (Abdurrezzak, *el-Musannef*, 11/126-131)

⁶² Onun bu başlıkla müstakil bir kitabı da neşredilmiştir. Fakat buradaki rivayetler aşağı yukarı aynı olduğu gibi, başlık olarak da bir tane bâb (*Mâ zukira fi'l-îmân*) bulunmaktadır.

⁶³ Ebû Ubeyd'de bunlara benzeyen başlıklar şu şekildedir: *Bâbu'z-ziyâdeti fi'l-îmân ve'l-intikâsı minh* (2); *bâbu zikri'z-zünûb elletî telhaku bi'l-kebâir bilâ hurûc mine'l-îmân* (8). (Bk. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Îmân*, [tah. Nasîruddîn el-Elbânî], el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1983, s. 24 ve 48)

⁶⁴ Buhârî'yi kelâm konularında etkilediği söylenen Ebû Ali Hüseyin el-Kerâbisî'nin (ö. 248) eserleri günümüze ulaşmamıştır.

Nu'aym b. Hammâd'ın (ö. 224) *er-Red 'ale'l-Cehmiyye* ve Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241) *Kitâbü's-Sünne* adlı kitaplarından faydalandığı anlaşılmaktadır.⁶⁵

Daha önce geçtiği gibi, Buhârî'nin kendinden önceki tasniften ne kadar etkilendiği ve bunu nasıl geliştirdiği konusunda İbn Ebî Şeybe (ö. 235) iyi bir örnektir. O, *Musannef* adlı kitabındaki *Edeb* bölümü haricinde bu konuda müstakil bir kitap yazan belki de ilk kişidir. Aralarındaki farkı görme açısından bir tespit aktarmak iyi olacaktır. Bu kitapta İbn Ebî Şeybe, anne babaya iyilik konusu için tek bir bâb ayırmıştır: Bâbu birri'l-vâlideyn. Buhârî ise *el-Edebü'l-müfred* adlı kitabında bu konuya tam 24 bâb ayırmıştır.⁶⁶ *Sahîh*'teki Kitâbu'l-Edeb bölümünün baş kısmında da bu konuyla ilgili 7 bâb vardır.⁶⁷

Buhârî'yi farklı kılan hususlardan biri de, bâb başlıklarını belirlerken Hz. Peygamber'den nakledilen ifadeleri öncelemesidir. İbn Hacer'in şerhinden öğrendiğimiz kadarıyla, kendi ifadesi gibi gözükən birçok başlık aslında rivayetlerden alınmıştır. Hatta Buhârî, o bâbda aktarılan hadisten alındığı belli olan ifadenin yanında kullanılan diğer ifadeleri de hadisin orada nakledilmeyen *tariklerinden* almaktadır. Bu da birçok hadis kitabında bulunan bâb başlıklarından farklı başlıklar ortaya çıkarmaktadır. Buna dair bir örnek, bu hususun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır:

Buhârî, namaz bölümünde camilerin temizliğiyle ilgili şu bâbı zikrediyor: *Bâbu kensi'l-mescid ve'l-tikâti'l-hırak ve'l-kazâ ve'l-îdân* (Buhârî, Salât, 72). Bu bâbda zikredilen hadiste (458) ise sadece camiye temizlemekle ilgili bir ifade mevcuttur. İbn Hacer'in aktardığına göre bu hadisin başka bir tarikinde *kânet teltekıtu'l-hırak ve'l-îdân* ifadesi, başka bir rivayette de *kânet mûla'aten bi-*

⁶⁵ Bk. İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, 13/324-325 (Bâbü's-süal bi-esmâillâhi ve'l-isti'âzeti bihâ). Sahîh-i Buhârî'nin bu son bölümü bazı nüshalarda Kitâbü't-Tevhîd ve'r-red 'ale'l-Cehmiyye şeklindedir.

⁶⁶ İbn Ebî Şeybe, *Kitâbu'l-Edeb* (tah. Muhammed Rıza Kahveci), Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1990, s. 14 (nâşirin girişi).

⁶⁷ *Sahîhu'l-Buhârî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, 7/68-71.

laktı'l-kazâ ifadesi geçmektedir.⁶⁸ Görüldüğü gibi Buhârî bunları birleştirmekle farklı bir bâb ismi belirlemiştir.⁶⁹

III. Mu'allak Hadisler

Buhârî, *Sahih*'inde *haddesenâ* ve *ahberenâ* lafızlarıyla aktardığı çoğu rivayetin haricinde *kâle* ve benzeri lafızlarla gerek şeyhlerinden, gerekse daha üstteki isimlerden doğrudan merfû, mevkuf ve maktû birçok rivayet nakletmiştir. Senedi tam olmayan bu tür rivayetlere mu'allak ismi verilmiştir.⁷⁰

İleride görüleceği gibi Fuad Sezgin bu şekilde aktarılan nakillerin, rivayeti elde edilememiş kitaplardan alıntıyı yansıttığını ve 'tabiri caizse rivayetin fantezisini yıkmak için böyle yapıldığını' savunmaktadır. Sezgin'in ifadelerine geçmeden önce, bu konuyu doğru anlayabilmek için *Sahih*'teki mu'allak rivayetlerle ilgili tabloyu tam olarak yansıtmamız gerekmektedir. Çünkü Buhârî'nin mu'allak rivayetlerine dair aktarılan bilgiler genelde çok karışık ve birbirinin tekrarı şeklindedir.

Buhârî bu tür rivayetleri terâcim, mütâbaât ve hadislerin asıl aktarıldığı bölüm olmak üzere üç farklı alanda kullanmıştır.

Buhârî'nin bâb başlıklarına ve sonrasındaki açıklamalarına terâcim denmektedir⁷¹ ve Buhârî'yi doğru anlamanın ön şartı, kitabının terâcim kısmının farkını kavramaktır. O, kitabının bu kısımlarında gerek Hz. Peygamber'den gerekse sahabe ve sonraki âlimlerden birçok rivayet ve bilgi aktarmıştır. Büyük bir çoğunluğu senedsiz olan bu rivayetler, bazen bâb başlığını belirtmek içindir. Bazen de başlıktan sonraki açıklama kısımlarında, sahabenin ve sonrakilerin meseleye bakışını nakletmek veya ihtilafı aksettirmek yahut da farklı görüşte olanlara cevap vermek için aktarılmıştır. Buhârî'nin burada 'hadis rivayet etmek' gibi bir amacı kesinlikle yoktur.

⁶⁸ *Fethu'l-Bârî*, 1/439.

⁶⁹ *Muvattâ*'da *kensu'l-mesâcid* bâbı, hatta mescidlerle ilgili genel bir bâb mevcut değildir. İbn Ebi Şeybe ise sadece *Fi kensi'l-mescid* demiştir ve Buhârî'nin bu bâbda aktardığı hadis de burada yoktur (*el-Kitâbu'l-Musannef*, 1/349, 176. bâb).

⁷⁰ Bk. Abdullah Aydın, "Muallak", *DİA*, İstanbul, 2005, 30/309.

⁷¹ Bk. Erdinç Ahatlı, "Terceme", *DİA*, İstanbul, 2011, 40/483-484. Bu isimlendirme, terceme kelimesinin 'açıklama' anlamıyla doğrudan ilintilidir.

Terâcimde aktarılan mu'allak rivayetler içerisinde merfû olanlar, tekrarlarıyla birlikte 516 adettir.⁷² Bunların çoğu *Sahih*'in başka bir yerinde, hatta kimi zaman o bâbın içerisinde mevsûl (senedli) olarak nakledilmiştir. Bunlardan sadece 46 rivayet *Sahih*'te senedli olarak mevcut değildir. Peki, terâcimde zikredilen bu 46 hadis, rivayetlerin senedli olarak aktarıldığı asıl bölüme neden alınmamıştır? Diğer bir ifadeyle, Buhârî asıl kısımda nakletmediği bu hadisleri neden terâcimde zikretmiştir? Bazı hadislerin Buhârî'nin gözünden kaçmış olduğu ihtimalini bir kenara bırakırsak, bu rivayetleri incelediğimizde şunu görmekteyiz: Bunların çoğunun senedinde belirgin kusurlar mevcuttur; ama aktarılan diğer rivayetlerle anlam olarak uyumlu olduklarından yan delil olarak belirtilmişlerdir. Özetle şöyle diyebiliriz: Buhârî sadece terâcimde naklettiği rivayetlere de itibar etmiş ama onları ikincil deliller olarak kabul etmiş ve başkalarını bağlayıcı olarak görmemiş, bu yüzden de ana metne almamıştır.⁷³

Terâcimin diğer kısmını oluşturan mevkuf ve maktû rivayetler ise, *Sahih*'in asıl konusu olmadıklarından kitabın başka bir yerinde de mevsûl olarak mevcut değildir. Buhârî bunları, benimsediği görüşü netleştirmek veya ihtilafı belirtmek için nakletmiştir.⁷⁴ Hadisleri anlamak ve onlardan hüküm çıkarmak açısından, hadisleri bize nakleden âlimlerin anlayış ve fetvaları çok önemlidir. Bu sebeple, "Hz. Peygamber'in hadislerinin aktarıldığı bir kitapta bunların ne işi var?" demek, "Hadis kitabında âyetlerin ne işi var?" demek kadar garip bir şeydir. Nitekim daha önce belirttiğimiz gibi ilk tasnif ehli, hadislerle beraber sahabe ve tâbiînin önemli isimlerinin görüşlerini de nakletmişlerdir. Bu bir tercih ve anlayış meselesidir.

Bu noktada mu'allak rivayetlerde cezm ve temrîz kalıplarını kullanma konusuna da değinmemiz gerekmektedir.⁷⁵ İbn Hacer, temrîz kalıbıyla aktarılan

⁷² Bu rakama, Buhârî'nin zayıf olduklarını özellikle belirttiği 10 kadar hadis dâhil değildir.

⁷³ Bu anlayışın bir uzantısı olarak Buhârî kimi zaman bazı zayıf rivayetleri bâb başlığı olarak kullanmış, ama bunların hadis olduğunu belirtmemiştir.

⁷⁴ İbn Hacer'e göre bunların sayısı 1608'dir (*Feth*, 13/466).

⁷⁵ 'Dedi', 'rivayet etti' gibi kesinlik bildiren ifadelerle cezm, 'denildi' ve 'rivayet edildi' gibi kesinlik bildirmeyen ifadelerle de temrîz kalıpları denilmektedir. Bu konu,

rivayetlerin Buhârî'ye göre zayıf oldukları anlamına gelmediğini tespit etmiştir. *Sahîh*'in başka bir yerinde rivayet olarak naklettiği bazı hadisleri bile terâcimde *yuzkeru* şeklinde aktarmış olması bunun açık ispatıdır. İbn Hacer'in temrîz kalıplarıyla ilgili olarak yaptığı "Buhârî'nin bir hadis metnini kendi lafızlarıyla aktardığında bu tür ifadeleri kullandığı" açıklaması,⁷⁶ örneklerle uyusmaktadır. Cezm kalıbıyla aktardığı rivayetlerin Buhârî'ye göre sahih oldukları söylenebilir; ama bunun bir kısmı yukarıda izah ettiğimiz gibi dolaylı olarak sahihtir. Yoksa Süheyl b. Ebî Sâlih'in tek kalmadığı rivayetleri bile *Sahîh*'inde aktarmamışken, onun tek kaldığı "*ed-Dînu en-nasîhatu...*" rivayetini sadece terâcimde nakletmesinin bir izahı olamaz.

Terâcimde geçen mu'allak rivayetlerle ilgili açıklamalardan sonra, Buhârî'nin bu tür nakilleri en çok kullandığı ikinci alan olan mütâbaat kısmına geçebiliriz. Birçok hadisin sonunda zikredilen mütâbaat ifadeleri, o hadisle ilgili diğer tarikleri belirtmek içindir. Buhârî, hadislerin sonundaki açıklamaları daha çok sened ve metindeki farklılıkları belirtmek veya râvinin tek kalmadığını ya da ilgili rivayetin başka sahabiler tarafından da aktarıldığını açıklamak için yapmıştır. Kitabında bir hadisin farklı tariklerini değişik yerlerde çokça tekrar eden Buhârî, bu sebepten olsa gerek, mütâbaat kısmını olabildiğince kısa tutmuş ve bu rivayetleri mu'allak olarak aktarmıştır.⁷⁷ Bu, tercih ettiği tarzın doğal bir sonucudur. Hadisleri ayrı yerlerde genelde tekrarlamayı tercih eden Müslim ise mütâbaatları senedli olarak aktarmış ama senedleri kısa tuttuğu gibi metinlerin de sadece farklı yönlerini belirtmiştir. Bunun hadisleri bizzat dinlemek veya dinlemediği kitaplardan aktarmak ile hiçbir alakası yoktur. Çünkü *Sahîh-i Buhârî*'de hadislerin sonunda mu'allak olarak

Buhârî'nin bu kalıpları sadece terâcim kısmında kullanmış olması sebebiyle aslında önemli bir mesele değildir. Çünkü Buhârî terâcimdeki rivayetlerle değil, sonrasındaki hadislerle bir sonuca varmaktadır. Terâcimdeki hadislerin durumuyla ilgili bilgi, sadece ayrıntılara dair bir bilgidir. Fakat muallak konusunun geçtiği her yerde buna da değinildiğinden bu meseleye kısaca temas etmek yerinde olacaktır.

⁷⁶ Bk. Aydın, "Muallak", *DİA*, 30/310.

⁷⁷ Terâcimde olduğu gibi bazen bu kısmı da mevsûl aktardığı olmuştur.

aktarılan bu mütâbaatların dörtte bir kadarı kitabın diğer bölümlerinde senedli olarak mevcuttur.⁷⁸

Mütâbaatlardan sonra asıl mu'allak rivayetlere geçebiliriz. Merfû hadislerin aktarıldığı ana gövdede zikredilen mu'allak rivayetler hem sayı hem de şekil yönünden diğerlerinden farklıdır. Şekil yönünden farklıdır; çünkü buradaki rivayetler mu'allak olarak başlamasının haricinde tam bir rivayet şeklindedir ve hepsi Hz. Peygamber'den aktarılmıştır.⁷⁹ Sayı olarak da farklıdır; çünkü bu kısımdaki mu'allak rivayetler sadece 136 tanedir.⁸⁰

53 tanesi Leys b. Sa'd'den (ö. 176) aktarılan bu 136 mu'allak rivayetin 45'i zaten ikili sened şeklindedir ki, yanındaki diğer sened mu'allak değildir. 4 tanesinin aynı tarikten mevsûl hali vardır.⁸¹ 58 tanesi ise, *Sahîh*'te aynı sahabe-den başka bir senedle mevsûl hali de bulunan rivayetlerdir. 9'u, farklı sahabe-den de olsa *Sahîh*'te benzer metinleri olan rivayetlerdir.

Geri kalan 20 tanesi ise *Sahîh*'te benzeri olmadığı halde aktarılmış rivayetlerdir. Buhârî'nin mu'allak rivayetleri derken asıl konuşulması gereken kısım sadece bu yirmi rivayettir. Buhârî, ister hocalarının doğrudan kitabından naklettiğinden ister şeyhinin ismini gizli tutmak istediğinden bunları mu'allak yapsın, anlaşıldığı kadarıyla sıhhatleri konusunda bir şüphesi olmaması sebebiyle bunları bu kısımda nakletmiştir.

⁷⁸ Bizim tespitimize göre 1158 mu'allak mütâbaatın 307'si *Sahîh*'in başka yerlerinde senedli olarak aktarılmıştır.

⁷⁹ Yani bunlar arasında kâle'n-Nebî, harece'n-Nebî, reâ Ebû Mes'ûd, kâle Sa'id b. el-Müseyyeb, kâle'z-Zührî şeklindeki mu'allaklar yoktur.

⁸⁰ Bu sayıma, tekrarlar (16 adet) ile terâcimdeki gibi sahabe veya tâbiünden doğrudan aktarılanlar (6 adet [bunlardan ikisinin *Sahîh*'te mevsûl hali yoktur; ama ikisi de bilgi için zikredilmiştir]) dâhil değildir. İbn Hacer'in verdiği 160 rakamı ise (*Feth*, 13/466), metni tam olarak verilen mu'allak mütâbaatlar da sayıma dâhil edilince elde edilir ki, kanaatimizce yanlış bir değerlendirmedir.

⁸¹ 3'ünde aradaki şeyh zikredilmiştir. 1'inde ise aynı şeyhten (Muhammed b. Kesir) *mevsûl* olarak aktarılmıştır ve *Sahîh*'teki tek örnektir. Bu tek örnekte *mu'allak* olan uzuncadır ve şeyhinin ya da Zühli'nin kitabından alınmışa benzemektedir.

Bu bilgilerden çıkan sonuç şudur: *Sahîh-i Buhârî*'de dikkate alınması gereken mu'allak hadis sayısı 136'dır. Bunların da sadece 20 tanesinin *Sahîh*'te aslı yoktur.⁸²

Burayı bitirmeden, İbn Mende'ye (ö. 392) atfedilen "Buhârî'nin *kâle* lafızlarının tedlîs olduğu" yorumuna⁸³ değinmek gerekmektedir. Sadece *Sahîh*'i kastetmediği özellikle belirtilen bu ifadenin bütün mu'allak rivayetler için söylenildiğinin zannedilmesi önemli bir hatadır. Çünkü herhangi bir rivayette *tedlîs* olabilmesi için, rivayette bulunma ihtimali olan kişilerden nakledilmiş olması gerekmektedir. İbn Mende'nin bu ifadeyle kastettiği rivayetler, Buhârî'nin sadece kendi şeyhlerinden *kâle* lafzıyla aktardığı hadislerdir ki, *Sahîh* açısından bunlar 59 tanedir. Bu sözü doğru anladıktan sonra şunu diyebiliriz ki, İbn Mende burada yanılmaktadır. Çünkü tedlîste esas olan kapalıdır ve bir insanın tedlîs yaptığının tespit edilebilmesinin tek yolu, başkalarının aynı kişiden aktardığı ve aradaki râviyi gösterdiği diğer rivayetlerdir. *Sahîh*'te binlerce rivayeti şeyhlerinden *haddesenâ* ve benzeri ifadelerle aktaran Buhârî'nin 60 kadar rivayeti *kâle* lafzıyla aktarması, bunların farkını açıkça ortaya koyan bir durumdur. "Tedlîs yapanlar *kâle* lafzını kullanırlar; buna göre Buhârî'nin bu lafızları da tedlîstir." türünden yorumların ilmî bir değerinin olmadığı açıktır.

Genelde fazla bilginin olmaması, İbn Hacer'in verdiği rakamların aynen tekrar edilmesi ve bu konuda birçok kimsede zihin karışıklığı olması sebebiyle uzun tuttuğum bu açıklamalardan sonra Fuad Sezgin'in konuyla ilgili görüşlerine birkaç alıntıyla değinelim:

(...) Sıhhatinden emin olunan kitaptan rivayet hakkı alınmamış olsa dahi faydalanmak lazımdı. Onların 'vicâde' diye adlandırdıkları bu yoldan faydalanmak münakaşa mevzuu idi (...) Buhârî, kendinden evvel mevcut hadis edebiyatını hülâsaya

⁸² Bu 20 rivayet için bk: Zeyd Taban, *Buhârî'nin Muallak Hadisleri*, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Lisans Bitirme Tezi, İstanbul, 2013, s. 39-43.

⁸³ *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 129. (İbn Mende'nin bu sözü *Şurûtu'l-eimme* adlı kitabında söylediği belirtilmektedir. Bugüne ulaşan ve bu isimle basılan kitapta bu ifade yoktur; çünkü bu kitabın asıl ismi *Risâle fî beyâni nakli'l-ahbâr ve şerhi mezâhibi'l-âsâr ve hakîkati's-sened ve tashîhi'r-rivâyât* şeklindedir ve onun başka bir kitabıdır. İbn Mende'nin *Şurûtu'l-eimme fî'l-kirâeti ve'l-münâveleti ve'l-icâzeti* adlı kitabının günümüze ulaştığına dair herhangi bir kayıt mevcut değildir.)

teşebbüs ederken böyle müşkil bir durum karşısındaydı. Ya kendisine rivayeti gelmiş olan kitapların muhtevasıyla iktifa edecekti veya bu zengin edebiyattan faydalanıp sıhhatlerinden emin olduğu kitapların ayrıca rivayetini almış olmaya takılıp kalmayacaktı. Filhakika Buhârî, geniş çapta ikinci şıkkı tercih etmiş, tabir caizse o, kitapların tamamen yerleştiği bir devirde, rivayetin artık fantezi ifade eden otoritesini parçalamak istemişti (...)⁸⁴

"Rivayetin artık fantezi ifade eden otoritesini parçalamak istemişti" cümlesi, çok iddialı ve kulağa hoş gelen bir ifade; ama gerçeklerle hiçbir alakası yoktur! Fuad Sezgin, Buhârî'nin *kâle* ile başlayan bütün nakillerini düşünerek bunu söylemektedir. Bilgi için aktardıkları ile rivayet olarak aktardıklarının ayrı değerlendirilmemesinin önemli bir kusur olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bu konuda konuşulurken dikkate alınmayan diğer gerçekler ise şunlardır:

1. Fuad Sezgin'in bizzat naklettiği gibi Buhârî, aslında şeyhleri olan kişilerden bir râvi aracılığıyla iki yüz kadar rivayette bulunmuştur.⁸⁵ Yani merfû hadislerin aktarıldığı kısımda geçen bu rivayetleri şeyhlerinden mu'allak olarak aktarmamış; rivayetleri bizzat dinlediği kimselerden nakletmeyi tercih etmiştir.

2. Yukarıda izah ettiğimiz gibi terâcim kısmında mu'allak olarak aktarılan yüzlerce hadis, kitabın diğer yerlerinde mevşûl olarak mevcuttur. Rivayetin otoritesini yıkmak isteyen birisi bunları ayrıca senedli olarak neden aktarsın ki?

3. Buhârî 60 kadar rivayeti şeyhlerinden *kâle* lafzıyla aktarmıştır. Şayet bunları da *haddesenâ* lafzıyla aktarsaydı kimse bu hadislerin farkını, yani 'aslında dinlenmemiş olduklarını' anlayamazdı.

4. Buhârî çok az da olsa bazı rivayetleri şeyhlerinden bizzat dinleyip dinlemediği hususunda şüpheye düşüp bunu özellikle belirtmekte, bir yerde ise aktardığı rivayetin bir kısmını başka bir şeyhinin netleştirdiğini zikretmekte,

⁸⁴ *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 135

⁸⁵ *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 131.

başka bir yerde de ‘naklettiği rivayetin tamamını şeyhinden dinlemediği’ anlamına gelen bir ifadeyle hadise başlamaktadır.⁸⁶

5. Ana metindeki 136 mu‘allak rivayetin 45 tanesi iki senedle aktarılmıştır ve bu ikinci sened muhakkak mevsûldür.⁸⁷

Kitapta zikredilse bile göz ardı edilen bu bilgiler ışığında, “rivayetin artık fantezi ifade eden otoritesini parçalamaktan” bahsedilemeyeceği açıktır.

Hassaten Sahîh’inde geniş bir yer tutan ta‘likleri bakımından diğer muhaddislerden bariz bir şekilde ayrılan Buhârî’nin mütâba‘at hadisleri de diğerlerinkine benzemektedir. Veyahut onun mütâba‘atları usûlcülerin tarifine uymamaktadır. Zira onun mütâba‘at hadislerinin senedlerini hemen hemen her zaman, şârihler veya mustahricler bulabilmişlerdir. Hatta bunların çoğu bizzat Buhârî tarafından kitabının diğer bablarında isnat edilmiştir. Bir misal olmak üzere (...) ‘Usmân b. ‘Amr [Doğrusu: ‘Umer] ve Leys’in mütâba‘at hadislerini zikredelim (...) Buhârî’ye mütâba‘at diye izafe olunan nev’i, kendisine vicâde yoluyla gelmiş bulunan müellefattan son râvileri hafzederek kitabına aldığı ta‘likler olarak kabul edeceğiz.⁸⁸

Fuad Sezgin buradaki dipnotta Suyutî’nin *Tedribu’r-râvi*’sinden mütâbaatın tarifini de aktarmaktadır. Herhalde bu tarifin uzunca ve karışık olmasından, mütâbaatın bulunması zor bir şey olduğunu düşünmüş ve Buhârî’nin mütâbaat olarak adlandırılan mu‘allak rivayetlerinin kolay bulunması sebebiyle usûlcülerin tariflerine uymadığına hükmetmiştir.⁸⁹ Hâlbuki Buhârî’nin hadis sonlarında belirttiği mütâbaatları diğerlerinkinden ayıran tek şey, onların

⁸⁶ Haddesenâ Muhammed b. Sâbık ev el-Fadl b. Ya‘kûb ‘anhu... (Sahîhu’l-Buhârî, 3/199); Haddesenâ Muhammed b. Sabbâh ev beleşânî ‘anhu... (4/261); ...Ve ef-hemenî ba‘dahû Ahmed... (3/154); Haddesenâ Ebû Nu‘aym binahvin min nısfî hâze’l-hadîs... (7/179) gibi.

⁸⁷ Bize göre Buhârî’nin bu rivayetleri sadece mevsûl olan senedle aktarmamasının bir sebebi, bu senedlerin başka yerlerde tekrarlanmış olmasıdır. Aradığı lafzın/cümlelerin, mu‘allak olarak aktardığı metinde bulunması da bunun diğer bir sebebidir.

⁸⁸ *Buhârî’nin Kaynakları*, s. 134

⁸⁹ Gerçek şu ki mütâbaatın anlaşılması da bulunması da kolaydır. Mesela İbn Uyeyne’nin Zührî’den aktardığı bir rivayeti Malik de aktarmışsa, Malik bu rivayetiyle İbn Uyeyne’ye mütâbaat etmiştir. Mesele bu kadar basittir ve mevcut rivayetlerin çoğunluğu mütâbaattır.

mu'allak olarak aktarılmasıdır ki buradaki amacı 'rivayette bulunmak' değil, bilgi vermek veya değerlendirme yapmaktır.

Hazmedilmemiş yoğun bilgilerin sebep olduğu karışıklıklardan biri de bu yorumun son kısmıdır. Fuad Sezgin, Buhârî'nin mütâbaat olarak aktardığı rivayetlerin bir kısmının *Sahîh*'in başka bir yerinde tam senedli olarak geçtiğini belirtmesine rağmen bunları 'kendisine vicâde yoluyla gelmiş bulunan eserlerden son râvileri hafzederek kitaba alması' şeklinde değerlendirmekle nasıl bir çelişki içine düştüğünü fark edememiştir.

(...) *Kâle* tâbiriyle alınmış olan bir hadisin *Sahîh*'de diğer bir bâbda *haddesenâ* veya *ahberenâ* lafzıyla serdedildiği vâkiydi ve nadir değildi (...) Şu halde *kâle* veya benzer tâbirlerle alınanlara *vicâde*, yani muttasıl bir rivayet yoluyla değil de rivayetsiz kitaplardan menkuldür, diye hükmetsek, aynı hadislerin diğer tarafta *haddesenâ* gibi tâbirlerle alınıp rivayetin her hangi bir şekline delâlet etmesi, bu hükmü tamamen ortadan kaldırıyordu (...) Acizâne görüşümüze göre, bâblarının tanziminde kendinden evvelki musannaf edebiyatın bâblarına tâbi oluşu meselesidir (...) Rivayeti kendine kadar ulaşmış kitaplardan *haddesenâ* ve *ahberenâ* lafızları ile, rivayetine sahip olmadığı kitaplardan ise, *kâle* tâbiriyle alıyordu. *Sahîh*'in diğer bâblarını meydana getirirken, sonradan karşısına, önce *kâle* lafzıyla aldığı bir hadis, *semâ'* ve *kırâat* yoluyla gelen bir kitabın bâbları içinde bulunarak çıkıyordu, veyahut önce *ahberenâ* veya *haddesenâ* lafzıyla almış olduğu bir hadis, hayli zaman, belki seneler geçtikten sonra, diğer bâbı meydana getirirken kendisine rivayet yoluyla gelmemiş olan bir kitabın alakalı bâbında karşısına çıkınca *kâle* tâbiriyle alıyordu (...) ⁹⁰

1. Buhârî'nin mu'allak rivayetlerinin tamamının, 'rivayeti elde edilemeyen kitaplardan nakil' olduğunu düşünmek yanlıştır. Başta naklettiğimiz ayrıntılardan çıkan sonuç şudur: Kitaplardan doğrudan aktarma ihtimali, bizzat kendi şeyhlerinden *kâle* lafzıyla mu'allak olarak aktardığı 60 kadar rivayette söz konusudur.

2. *Sahîh*'in bir yerinde *haddesenâ* tabiriyle aktarılmış olan bir hadisin diğer bir bâbda *kâle* tabiriyle nakledilmesi meselesi de, 'nadir değildi' ifadesinden anlaşıldığı gibi bütün mu'allaklar düşünülerek dile getirilmiştir. Bu genellenin yanlışlığına yukarıda değindiğimizden bunu tekrar etmiyoruz.

⁹⁰ *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 125-127

3. Buhârî'nin kendi şeyhlerinden burada bahsedildiği şekilde aktardığı örnekleri de bir kenara bırakıyoruz. Çünkü Fuad Sezgin bunları ayrıca zikretmektedir. Fuad Sezgin'in bahsettiği durum, asıl metin kısmında bulunan Leys b. Sa'd (ö. 176) rivayetleri için vakidir ve nadirdir. Bir yerde mevsûl olarak, başka bir yerde mu'allak olarak aktarılan bu Leys rivayetlerini incelediğimizde "ve *kâle'l-Leys*" şeklinde başlayan rivayetin farklılık içerdiğini görürüz. Çünkü bu rivayetlerin çoğu, Leys'in kâtibi Abdullah b. Sâlih'ten (ö. 223) alınmıştır. Evet, Buhârî'nin Ebû Salih'in bu kitabını ondan dinlememiş olma ihtimali de vardır; ama bunların bir kısmını diğer kitaplarında mevsûl olarak aktardığını dikkate alırsak⁹¹ bizce asıl etken onun tartışmalı biri olmasıdır. Nitekim Buhârî, tartışmalı bazı râvilerden aynen bu şekilde kontrollü olarak rivayette bulunmakla meşhurdur.

Fuad Sezgin'den yaptığımız alıntılarını değerlendirmeye devam edelim.

Buhârî metninde mücerret *kâle* ve *zekere* ve benzer tabirlerden başka, pek sık olmamakla beraber bir de *kâle lî* veya *kâle lenâ* veya *zâdenâ* tabirlerinin kullanıldığı görülüyor (...) Buhârî'nin münhasıran bu tabiri, kitaplarının rivayetini almamış olduğu fakat kendileriyle bir müddet temasta bulunduğu şeyhlerinin kitaplarından nakletmek istediği zaman kullandığını, yakın bir temas gösteren bir zamirin *kâle*'ye ilavesiyle, kendisiyle bu şeyh arasında vaktiyle bu hadisi ihtiva eden kitap üzerinde bir nevi müzakere vuku bulduğuna işaret etmek istediğini anlamak mümkündür.⁹²

Yani "Buhârî bir kitaptan *kâle lî* şeklinde bir hadis aktarıyor. Bu hadisi de, sadece *kâle* lafzıyla aktardığı diğer mu'allaklar gibi hocasından dinlememiş; ama bunun bir farkı var: Buhârî, bu hocasıyla biraz müzakerede bulunmuş." Bu, üzerinde pek düşünülmemiş bir yorum olsa gerektir! Bu tabirin, müzakere şeklinde de olsa bizzat rivayeti ifade ettiği açıktır. İbn Hacer'in izahı şu şekildedir: "Bu tür ifadelerin kullanıldığı rivayetlerin çoğu mevkuf rivayetler, yani sahabe sözleridir. Bir kısmı da içinde zayıf râvi olan, ama asıl rivayetle ilgili ek

⁹¹ Mesela meşhur el-Ervâhu cünûdun mücennedeh hadisi Sahih'te mu'allak (Sahihü'l-Buhârî, 4/104, K. Ehâdisu'l-Enbiyâ, 2, [3336]) iken el-Edebu'l-müfred'de mevsûldür (Fadlullâh el-Cilâni, Fadlullâhi's-Samed fi tavidhi'l-Edebi'l-müfred, Mektebetü dâri'l-İslâm, 1995, 2/344).

⁹² *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 129

bilgi içeren nakillerdir."⁹³ İbn Hacer'in bu tespitinde hatalı olarak görülebilecek tek nokta, 'çoğu' ifadesinin yeridir. Çünkü bunların çoğu, senesinde bir tür zayıflık bulunan merfû rivayetlerdir. Bunun gelişigüzel bir yorum olmadığını görebilmek için bu tür rivayetlerle ilgili ayrıntılara bakmamız gerekmektedir:

Bu rivayetler 42 tanedir.⁹⁴ Bunun 19'u tercemeye dâhildir, yani bâb başlığının devamında geçmektedir ki, bunların sadece 2 tanesi merfû hadistir ama zayıf râvilerden aktarılmıştır.⁹⁵ Kalan 23'ü ise merfû olarak asıl bölümde nakledilmiştir ve hepsinde bir zayıflık mevcuttur.⁹⁶ *Sahîh*'te İbn Hacer'in genellemesine uymayan sadece birkaç rivayet vardır; fakat çok ilginçtir ki, bu iki üç rivayette de nüsha farklılığı mevcuttur. Yani bir kısım nüshada *lî* veya *lenâ* lafızları olmadan mu'allak olarak aktarılmıştır.

Şunu da eklemek gerekir ki, İbn Mende'ye (ö. 392) göre icâzeti, Ebû Cafer b. Hamdân'a (ö. 311) göre arz ve münâveleyi⁹⁷ anlatan *kâle lî* türü ifadeler Buhârî'nin *et-Târîh* adlı kitaplarında bolca bulunmaktadır. Hatta denilebilir ki, *et-Târîhu'l-kebir* adlı kitabında bulunan merfû hadislerin en az yarısı bu şekildedir. Üstelik bu rivayetler arasında yukarıdaki ayrımın bir benzerini yapmak da mümkün değildir. Mevcut bilgiler dâhilinde söyleyeceğimiz ancak şudur: Buhârî için *haddesenâ* ile bu tür ifadeler arasında 'rivayetleri elde etme' açısından bir fark olsa bile, bu muhtemel fark sadece ilk dönem kitapları için geçerlidir. *Sahîh*'te geçen bu tür ifadelerin ise başka bir amaca yönelik olarak kullanıldığı açıktır ki, İbn Hacer'in bu konudaki tespitlerinin isabetli olduğunu yukarıda görmüş olduk.

⁹³ *Fethu'l-Bârî*, Mukaddime, s. 397 ve 2/150.

⁹⁴ *Zâdenî* ve *zâdenâ* ifadeleri hariçtir; ama bunlar da 5'i geçmez.

⁹⁵ Diğer 15'i sahâbeden, 2'si de daha sonrakilerden aktarılmaktadır.

⁹⁶ Bunların 17 tanesi Halife b. Hayyât'tandır (ö. 240) ki, bunlar ya mütâbaat ya da şahid şeklinde nakledilmiştir. Buhârî'nin bu şahsa çekince koyduğu şuradan da bellidir: Bu tür rivayetlerin haricinde ondan 4 tane de *tahdîs* ifadesiyle hadis aktarmıştır; ama bu dört rivayetin üçünde ikinci bir sened vardır. Bir tanesi de Bedir'e katılanların isimlerini zikrettiği bölümde geçmektedir ki, Buhârî bu bölümde sadece isim tespitinde bulunduğundan mevkuf rivayet bile nakletmiştir.

⁹⁷ Tarifleri için bk: *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 63-64.

(...) Onun *ta'lik*lerinin diğeri bir nev'i de kendine muasır bazı muhaddislerden *ta'lik*en aldığı hadislerin bir kısmının kitabının diğeri yerlerinde bir vasıta ile zikredilmiş olanlarıdır (...) Buhârî'nin bu *ta'lik*i için *Sahih*'inin "Kitâbu'l-cenâiz" kısmında Haccâc b. el-Minhâl'den (öl. 217) *kâle* lafzıyla almış olduğu halde "Ehâdîsu'l-enbiyâ" kısmında *haddesenâ Muhammed, haddesenâ Haccâc b. el-Minhâl* şeklinde rivayet ettiği hadisi misal olarak gösterirler (...) İbn Hacer tarafından isnadın muhtasar ve mufassal şekli diye ifadeye çalışılmış olan bu gibi *ta'lik*leri de, Buhârî'nin muasırlarından, kitaplarını doğrudan değil de râvisinden dinlemiş olduğu hadisler için kullandığı şekilde anlamak mümkündür.⁹⁸

Fuad Sezgin'in, İbn Hacer'in açıklamalarına 'öylesine' baktığı bir kez daha anlaşılmaktadır. Çünkü İbn Hacer 'muhtasar ve mufassal şekli' derken seneden değil, metinden bahsetmektedir. Nitekim *lâkinnehû evradehû hunâ muhtasaran ve evradehû hunâke mebsûtan* dedikten hemen sonra *fekâle fî evvelihî...* diyerek hadis metninin burada aktarılmayan kısmını da nakletmekte⁹⁹ ve böylece neyi kastettiğini açıklamış olmaktadır.

Son bir alıntıyla bu bölümü bitirelim:

"Buhârî'nin meçhul fiillerle kaydettiği, sonradan müteahhir şârihler tarafından *temrîd* diye adlandırılan *ta'lik*lerin izahı da, sebebin isnadların hususiyetinde aranmasından mütevellid yanlışlıklardan kurtulamamıştır (...) *Sahih*'de *temrîd* sığasıyla bulunan bir hadisin bizzat Buhârî tarafından, *el-Edebü'l-müfred* adlı kitabında isnad edilmiş olması karşısında, şârihlerin, senedlerin illetli buldukları takdirde *temrîd* sığasının kullanıldığı şeklindeki iddiaları tamamen çürümektedir.¹⁰⁰

Buhârî'nin bu tür ifadelerinde bir ilke olup olmadığı ayrıntılı bir meseledir. İbn Hacer, *Sahih*'teki *temrîz* sığalarının 'zayıf rivayet' manasına gelmediğini savunmaktadır ki yukarıda bundan bahsetmiştik. Fakat biz burada Fuad Sezgin'in bu sonucu, hadisin aynı zamanda *el-Edebü'l-müfred*'de bulunmasından çıkarmış olmasına değinmek istiyoruz. Buhârî'nin, bu kitabında sıhhat şartı aramadığı hadis ilminde meşhur bir meseledir. Nitekim bu kitabında, senedinde kopukluk olan veya zayıf râvilerin bulunduğu birçok zayıf hadis

⁹⁸ *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 130-131

⁹⁹ *Fethu'l-Bârî*, 3/176.

¹⁰⁰ *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 131-132

mevcuttur ve *Sahîh*'te tek bir rivayetine bile yer vermediği isimlerin¹⁰¹ hadislerini bu kitapta nakletmiştir.

Sonuç olarak şunu belirtmek isteriz: Buhârî'nin mu'allak hadisleriyle ilgili olarak bu bölümün başında aktarmış olduğumuz tasnif ve ayrıntılar dikkate alınmadan yapılan genellemeler, bu tür rivayetlerin doğru bir şekilde anlaşılmasına engeldir.¹⁰²

IV. *Sahîh-i Buhârî*'nin Farklı Rivayetleri

Fuad Sezgin, Yûnînî'nin (621-701) 'yeni bir metin inşa ettiğini ve kendi belirlediği kısımları kenarda bıraktığını' düşünmektedir. Nitekim o, şöyle söylemektedir:

Yûnînî'nin bazı kaynak isimlerini edisyonunun kenarına terk ederken ne gibi esasa dayandığını anlamak kâbil olmamaktadır (...) Anlaşıldığına göre Yûnînî, edisyonunu meydana getirirken, Buhârî'yi, kendisine sonradan izafe edilen şartlardan uzaklaştıracak kısımlardan mümkün olduğu kadar kurtarmaya çalışmıştır.¹⁰³

Fuad Sezgin edisyon ifadesini 'yeniden yazma, metin oluşturma' manasında kullanmaktadır ki bu anlayışını yansıtan diğer bir ifadesi şöyledir:

Yûnînî, muhtelif rivayetlerden kendi metninin konstrüksiyonunu meydana getirişinde sahihleri sakime tercih ederken, umumiyetle, fevkalâde bir muvaffakiyet göstermiş olmakla beraber, varyantların tespiti içinde daima aynı takdiri muhafaza etmemiştir.¹⁰⁴

"Yûnînî'nin yeni bir metin oluşturduğu, bazı nüshaları kenarda bırakıp bazılarını metne aldığı, sahihleri tercih edip zayıfları bıraktığı" düşüncesi gerçeği yansıtmamaktadır. Bir kitabın farklı nüshalarını birleştirip yeni bir metin elde etmek hadis ehlinin geleneğine aykırıdır. Yûnînî'nin burada yaptığı, kendi

¹⁰¹ Süheyl b. Ebi Sâlih (ö. 133), Hammâd b. Seleme (ö. 167), Amr b. Şu'ayb (ö. 110), el-'Alâ b. Abdurrahman (ö. 130 civarı), Ebu'z-Zübeyr el-Mekki (ö. 126), İbn İshak (ö. 151), Abdullah b. Lehî'a (ö. 156)... (Başka bir isimle beraber veya mütâbaat olarak rivayetlerinin zikredilmesi konumuzun dışındadır.)

¹⁰² Bu konuda (ve İbn Hacer'e 'savunmacı' indirilmesiyle bakmada) Fuad Sezgin'den etkilenmeye örnek olarak bk: Mehmet Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî'ye Yöneltilen İtirazlara Verdiği Cevaplar* (basılmamış doktora tezi), Ankara, 2004, s.129-144.

¹⁰³ *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 201

¹⁰⁴ *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 200

elindeki metnin yanında dört ayrı nüshayı daha tek kitapta yansıtmaktır.¹⁰⁵ Bu durumu daha iyi anlayabilmek için, onun ne yaptığına dair biraz daha ayrıntıya girmek yerinde olacaktır.

Yûnînî Nüshası ve Nüshalardaki Farklılıklar

Şam bölgesindeki Hanbelîlerden olan ve daha çok hadisçiliğiyle öne çıkan Ali b. Muhammed el-Yûnînî, kendi dinlemiş olduğu Ebu'l-Vakt rivayeti¹⁰⁶ haricinde ulaşabildiği ve sıhhatlerinden emin olduğu 4 nüshanın farklılıklarını da çeşitli işaretler kullanarak göstermiş ve böylece o, bir nüsha içerisinde 5 ayrı nüshayı yansıtmıştır.¹⁰⁷ Bu bilgileri, yani kendi nüshası ile diğer dört nüshayı (*usûl*) ve onlar için kullandığı sembolleri (*rumûz*) açıkladığı risalesinde¹⁰⁸ Yûnînî diğer nüshalara çok güvenmesini 'herbirinin hadis hafızı ve nüshalarının da gayet sahih oluşuna' bağlamaktadır.¹⁰⁹ Bu sebeple bu nüshalar, Yûnînî'nin ana metninden daha az hata içermektedir. Şu bir gerçek ki, Yûnînî'nin asıl metninde bazı hatalar mevcuttur.¹¹⁰ Bu nüshayı çok değerli yapan, önemli nüshalardaki farklılıkları belirttiği kenarlardaki notlardır. Nitekim bu notları dikkate almadan sadece ana metin üzerinden yapılan *Sahîh*

¹⁰⁵ Bulak baskısının tamamında bu çok açık olduğu halde bunun görülememesi, hadis rivayeti geleneğinden uzak olmakla ve yazarın zihninin bugünkü kitap tahkikine kaymasıyla ilintilidir.

¹⁰⁶ Buhârî (194-256) – Firebrî (231-320) – İbn Hammûye Serahsî (293-381) – Davûdî (374-467) – Ebu'l-Vakt (458-553) – Zebîdî (546-631) – Yûnînî. (Asıl yaygınlaştıran kişi olduğundan Ebu'l-Vakt rivayeti olarak meşhurdur.)

¹⁰⁷ Bu dört nüsha Ebû Zer (ö. 434), Asîlî (ö. 392), İbn Asâkir (ö. 571) ve Sem'ânî (ö. 562) nüshalarıdır.

¹⁰⁸ Bu risale için bk: Cum'â Fethî, *Rivâyâtu'l-Câmi'i's-sahîh ve nusehîhi*, Dâru'l-felâh, Mısır, 2013, s. 667-677.

¹⁰⁹ Yûnînî nüshasıyla ilgili ayrıntılı bilgi için şu makaleye bakılabilir: Arafat Aydın, Ali Albayrak, "Sahîh-i Buhârî Nüshalarına Dair Yeni Bulgular: Bulak Baskısı, Yûnînî Yazmaları ve Abdullah b. Sâlim Nüshası" *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 35 (2016), 1-39.

¹¹⁰ Bu durum, râvilerinden birçoğunun bu nüshayı çocuk yaşta dinlemiş olmasından kaynaklanmış olabilir.

baskılarında bariz hatalar bulunmaktadır ki, bunlar ayrı bir çalışmanın konusudur.¹¹¹

Bugün elimizde bulunan Buhârî nüshası, talebesi Firebrî'nin (ö. 320) rivayetidir. Firebrî'den bunu aktaranların nüshalarında ise birçok farklılık mevcuttur. Firebrî nüshasının kenarlarında bulunan bilgilerin¹¹² aktarılması konusunda talebelerinin farklı davranması, nüsha farklılıklarının temel sebeplerinden biridir. Çünkü kimisi bunların bir kısmını aktarmış, kimisi de bunları tam yerine koyamamıştır. Fuad Sezgin'in kimi yerde vurguladığı şekliyle İbn Hacer'in bu farkları önemsememesi veya geçiştirmesi mümkün değildir. Tam aksine, bu tür açıklamaları en çok aktaran Sagânî (ö. 650) nüshası¹¹³ onun en çok önemseydiği nüshalardan birisidir. Onun itirazları, bu bilgileri doğru yerde aktaramayan bazı nüshalardır.

Nüsha farklılıklarının diğer bir sebebi olarak şu rivayet zikredilmektedir:

Sahîh'i Buhârî'den nakleden Firebrî'nin râvisi Müstemlî (ö. 374) şöyle demiştir: "Buhârî'nin kitabını, Muhammed b. Yusuf el-Firebrî'de bulunan aslından yazdım. Henüz tamamlanmamış olduğunu gördüm ki, boş bırakılmış birçok yer vardı. Bunların bir kısmı 'sonrasında hiçbir şey yazılmamış başlıklar', bir kısmı da 'başlığı konulmamış hadisler' şeklindeydi. Bunları birbirine ekledik."¹¹⁴

Müstemlî'den bunu aktaran, meşhur Buhârî râvisi Ebû Zer el-Herevî'dir (ö. 434). *Şuyûhu'l-Buhârî* olarak da isimlendirilen kitabında bunu Ebû Zer'den bizzat aktaran da kişi de Ebu'l-Velîd el-Bâcî'dir (ö. 474). Nakledenler açısından gayet güvenilir olan bu bilgi nüsha farklılığından daha çok, *Sahîh*'in son

¹¹¹ Bu hatalarla ilgili henüz yayımlanmamış bir kitap çalışması mevcuttur: Ali Albayrak, *Sahîh-i Buhârî'nin Tashihi*.

¹¹² Kanaatimizce kenarlardaki bu bilgiler ya Buhârî'nin ders sırasında yapmış olduğu açıklamalardır ya da *Sahîh*'i iki kez dinleyen Firebrî'nin, bu iki dinleme arasında Buhârî'nin yapmış olduğu değişikliklerle ilgili kayıtlardır.

¹¹³ Sagânî nüshasıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Aydın ve Albayrak, adı geçen makale.

¹¹⁴ Ebû Lübâbe Hüseyin, Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef el-Bâcî ve kitâbuhû "et-Ta'dîl ve't-tecrîh limen harrace lehu'l-Buhârî fi'l-Câmi'i's-sahîh", Dâru'l-livâ', Riyâd, 1986, 1/311 (Bâcî'nin mukaddimesinin sonu). Ayrıca bk: İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, Mukaddime, s. 6

halini almadığını anlatmaktadır.¹¹⁵ Her ne kadar Fuad Sezgin'in hatalı tercümesi¹¹⁶ bazı değişiklikler yapıldığını ifade etse de, doğrusu böyle değildir. Müstemlî burada, asıl nüshadaki hadisler arasında boşluklar bulunduğunu söylemekte -çünkü onun bahsettiği durum ancak mevcut boşluklarla anlaşılabilir- ve kendisinin bu boşlukları kaldırdığını haber vermektedir. Burada anlatılan husus, elimizdeki *Sahîh*lerde şöyle ortaya çıkmaktadır: Bazı hadisler, ilgisi olmayan bir bâbda bulunmaktadır. Bazı bâb başlıkları da ya bir sonraki bâb başlığıyla birleştirilmiş ya da -bazı nüshalarda- kaldırılmış durumdadır.

Bu noktada şunu özellikle belirtmek gerekmektedir: Nüsha farklılıklarının çoğu bâbların yeri ve tertibiyle, önemli bir kısmı da Buhârî'nin bazı açıklamalarının farklı yerde oluşu veya hiç olmayışıyla ilgilidir. Bir kısmı da göz kayması, yanlış harekeleme ve benzer bir kelimeyle karıştırma gibi doğal hatalardır ki, bunlar bugünkü baskı hataları konumundadır. İzahı zor olan farklılıklar ise çok azdır; bu tür farklılıkların görmezden gelinmesi de hatadır, abartılması da hatadır.

V. *Sahîh-i Buhârî*'nin Tefsir Bölümü

Fuad Sezgin, Buhârî'nin Tefsir ve kısmen Ehâdisü'l-enbiyâ' bölümlerinde bolca naklettiği garîbu'l-Kur'ân tarzı, yani Kur'ân kelimelerinin çok kısa tefsiri niteliğindeki bilgilere iki yönüyle değinmektedir. Birincisi, bu tür nakillerin *Sahîh*'te bulunuşunun garipliği ve kitaba sonradan izafe edilen şartların ne kadar gerçek dışı olduğu vurgusudur.¹¹⁷ İkincisi de bu tür bilgilerdeki kaynağının çoğunlukla Ebû Ubeyde'nin (117-209) *Mecâzu'l-Kur'ân*, kısmen de

¹¹⁵ Bu durum, *Muvattâ* başta olmak üzere birden fazla tek râvisi olan bütün kitaplarda mevcuttur. Çünkü bu kitapların yazarları bunları devamlı okutmakta ve kitaplarında zamanla bir kısım eklemeler ve çıkarmalar yapmaktadırlar. Bu yüzden, mesela İbn Hacer'in elinde Sevrî'nin (ö. 161) *Câmi'* adlı kitabıyla Müsedded'in (ö. 228) *Müsned* adlı kitabının ikişer nüshası mevcuttur ve *Sahîh*'teki bazı *mu'allak* rivayetleri bazen bir nüshada bazen de diğer nüshada bulabilmektedir.

¹¹⁶ Bk: *Buhârî'nin Kaynakları*, s.188.

¹¹⁷ "... kitaba sonradan izafe edilen şartların ne kadar muhayyel olduğu... Buhârî'nin, kendisine atfedilen şartlardan ziyade, kitabını tasnif ederken bazı eserlerin üslûb ve muhtevasına nasıl tâbi olduğu kolayca anlaşılır." (*Buhârî'nin Kaynakları*, s. 165-166)

Ferrâ'nın (ö. 215) *Me'âni'l-Kur'ân* adlı kitapları olduğu ve Buhârî'nin bu dilcilere hayranlık duyduğu vurgusudur.¹¹⁸

Buhârî'nin bu tür açıklamalardaki kaynağının bu isimler olduğunu İbn Hacer ayrıntılı nakillerle ortaya koymuştur. Ondan sonra belki de hiçbir kimse- nin değinmediği bu konuyu Fuad Sezgin'in ele alması ve daha önce tahkik etmiş olduğu *Mecâz* ile karşılaştırması gerçekten takdir edilecek bir durumdur. Ama bu karşılaştırma sırasında kimi üstünkörü değerlendirmeler yapıldığı ve bilgi kusurlarının bulunduğu da bize göre bir gerçektir. Bunların tamamının tek tek ele alınmasını başka bir çalışmaya bırakıp burada sadece "Buhârî'nin bu bilgileri *Sahîh*'e dâhil etmesi" ve "tefsir bölümündeki usulü" konularını genel değerlendirmeler şeklinde ele alacağız.

Buhârî, Tefsîr bölümünde Kur'ân âyetleriyle ilgili sahih rivayetleri tasnif ederken sureleri tek tek ele alıp hakkında hadis bulunan âyetleri "bâb başlığı" yapmakta, ondan sonra da ilgili rivayetleri nakletmektedir. Buhârî bunu yaparken, tefsir konusuyla ilgili kendince önemli olan bir şey daha yapıp âyetleri anlamayı kolaylaştıracak bolca sözlük bilgisini ve biraz da dilbilgisini bu bölüme dâhil etmektedir. Ama bâb başlığı yapmadığı âyetlerle ilgili lügat bilgilerini surenin başında bir giriş olarak, bâb başlığı olarak kaydettiği âyetlere dair lügat açıklamalarını da o bâbın başında nakletmektedir.

Buhârî, *Sahîh*'ini müsned hadisleri temel alarak tasnif etmiştir ve kitabı için kendisine atfedilen şartlar, bu müsned hadisler için geçerlidir. Fakat Buhârî, sahip olduğu fıkıh, siyer ve tefsir bilgisini, bunlar için ayrıca kitaplar yazarak değil de, *Sahîh*'i tasnifte izlediği metotla ortaya koymak istemiştir. Nitekim o, Megâzî bölümünde de birçok malûmat aktarmaktadır: Harplerin ve önemli olayların yılları, Bedir harbine katılanlardan bazılarının listesi vs. Talâk ve Hiyel bölümlerinde ise, Hanefîlere fikhî itirazlarda bulunmaktadır.¹¹⁹ Bu bir

¹¹⁸ "Buhârî'nin Ferrâ'dan, surelerin tefsirinde naklettiklerinden başka, kitabının muhtelif bâblarında pek küçük münasebetler bularak aldıkları, mevzuu ile alakasından ziyade, adı geçen filoloğa karşı duyduğu hayranlığın bir ifadesi diye mülahaza edilebilir." (*Buhârî'nin Kaynakları*, s. 179)

¹¹⁹ Buhârî'nin, hadis rivayeti yanında çeşitli bilgiler aktarmaya önem verdiği meşhur bir meseledir. Hatta Nevevî, onun gayesinin sadece çok hadis nakletmek değil, bi-

tercih meselesidir. Nitekim Müslim, bu tür bilgiler bir yana *Sahîh*'ine bâb başlıkları bile koymamıştır.

Buhârî'nin Tefsir Bölümündeki Usulü

Buhârî'nin kendinden önceki kitaplardan en çok nakilde bulunduğu Tefsir bölümünde dahi kendine has bir tarz oluşturduğu gerçeği, üzerinde pek durulmamış bir konudur. Şöyle ki:

Buhârî'den hemen önceki hadis ehli içerisinde tefsirle ilgili tasnifte bulunanlar Abdurrezzak (126-211),¹²⁰ Âdem b. Ebî İyâs (125-220),¹²¹ Muhammed b. Yusuf el-Firyâbî (ö. 212), İshak b. Râhûye (ö. 235), İbn Ebî Şeybe (ö. 236),¹²² Sa'îd b. Mansûr (ö. 228)¹²³ ve Abd b. Humeyd (ö. 249)¹²⁴ olarak gözükmekte-

lakis usûl, fûrû, zühd, âdâb, emsâl vb. konularda hadislerden çıkarımda bulunmak olduğu kanaatindedir. (Bk: *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 137-138)

¹²⁰ Abdurrezzak es-San'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân* (tah. Mustafa Müslim Muhammed), Mektebetu'r-rüşd, Riyâd, 1989.

¹²¹ *Tefsîru Mücâhid* adıyla neşredilen ve iki tahkiki bulunan kitap (*Tefsîru Mücâhid* [tah. Abdurrahman es-Sûretî], el-Menşûrâtü'l-'ilmiyye, Beyrut; *Tefsîru'l-İmâm Mücâhid b. Cebr* [tah. Muhammed Ebu'n-Nîl], Dâru'l-fikri'l-İslâmiyyi el-hadîse, Mısır, 1989) aslında Âdem b. Ebî İyâs'ın eklediği tefsirleri de içermektedir. Ama büyük bir kısmını Mücâhid'in tefsir nüshasının oluşturduğu bu kitabın Âdem'in kaynaklarda bahsedilen tefsir kitabı olup olmadığı net değildir.

¹²² Tefsiri günümüze ulaşmamıştır. Süleymaniye Kütüphanesi'nde onun tefsiri olarak kaydedilen nüsha (Bk: Ali Yardım, "İbn Ebî Şeybe", *DİA*, 19/443), İbn Ebî Şeybe'ye ait değildir. . Çünkü İbn Ebî Şeybe'nin *Tefsîr*'i rivayet tefsiridir. Buradaki yazmada ise hiçbir rivayet bulunmamakta ve daha çok *garibu'l-Kur'ân* tarzı bir tefsire benzemektedir.

¹²³ Onun *Sünen*'i yakın zamana kadar kayıptı. Önce, hâlâ kayıp olan ilk kısımdan sonra gelen ve Cihâd, Nikâh, Talak, Miras, Vasiyet bölümlerini içeren cüzler bulundu. Daha sonra Fadâilu'l-Kur'ân ve Tefsîr'in ilk kısmı 5 cilt olarak (*Sünenü Sa'îd b. Mansûr* [tah. Sa'd el-Humeyyid], Dâru's-sumey'î, Riyad, 1993), ondan sonra da Tefsîr'in kalan kısmı 3 cilt olarak (*Sünenü Sa'îd b. Mansûr* [tah. el-Humeyyid – el-Cüveysî], Dâru'l-alûkah, Riyad, 2012) neşredilmiştir. Kitabın son bölümü olduğu söylenen Zühd kısmı ise neşre hazırlanmaktadır.

¹²⁴ Bu tefsirin çok küçük bir parçası neşredilmiştir.

dir. Bunlar arasında hadis kitabı içerisine tefsir bölümünü ekleyen ve böylece Buhârî'ye öncülük etme ihtimali olan Sa'îd b. Mansûr'dur.¹²⁵

Bu kitapların büyük bir kısmı, *garîbu'l-Kur'ân* denilen 'anlamı yaygın olarak bilinmeyen' veya çok anlamlı olan Kur'ân kelimelerinin bir iki kelimelik izahı şeklindedir. Anlamında bir miktar kapalılık bulunan yahut birkaç ihtimal içeren âyetlerdeki anlamın netleştirilmesi de buna dâhildir. Bu tür tefsiri başlatan kişi, tefsir alanında bariz bir şekilde öne çıkan Hz. İbn Abbas'tır (ö. 68). Doğrudan İbn Abbas'tan aktarılan ama arada onun talebelerinin olduğu kabul edilen Ali b. Ebî Talha'nın (ö. 143) meşhur *sahîfesi* tamamen bu şekildedir.¹²⁶ İbn Abbas'ın bütün talebeleri bunu devam ettirmiş olsa da, bu tarzı en fazla geliştiren kişi Mücâhid'dir (ö. 104).

İşte Buhârî, İbn Abbas'ın tefsirlerini aktarmada genelde Ali b. Ebî Talha'nın bu nüshasını tercih etmiş, tâbiîn nesli içerisinde ise 'tedlîsi olmayan ve mürsel rivayetleri bile itibarlı olan' Mücâhid'in tefsirlerini en sağlam olarak kabul etmiştir. Katâde'nin (ö. 117) de en az Mücâhid kadar bu tarz tefsirleri olmasına rağmen¹²⁷ onun müdellis oluşu, yani kaynaklarının bilinmeyişi Buhârî'yi ihtiyatlı olmaya itmiştir.¹²⁸

¹²⁵ Bazı kaynaklarda Tefsîr ve Zühd bölümleri ayrı kitaplar olarak belirtilmektedir. (Bk. Mehmet Efendioğlu, "Sa'îd b. Mansûr", *DİA*, İstanbul, 2008, 35/562.) Hâlbuki *Sünen*'i tahkik edenler, son bölüm olan Zühd'ün sonunda "Bu, *Sünen*'in sonudur" ibaresinin bulunduğunu söylemektedirler. (Bk. Sa'îd b. Mansûr, *Sünenü Sa'îd b. Mansûr*, [Riyâd 1993], 1/170.) Tefsîr kısmında *Fedâilu'l-Kur'ân* bölümünün bulunması da bunların *Sünen*'in birer parçası olduğunu teyit etmektedir.

¹²⁶ Süfyân-ı Sevrî'nin (ö. 160) günümüze kısmen ulaşan tefsiri de ağırlıklı olarak bu şekildedir: *Tefsîru's-Sevrî* (tah. İmtiyaz Ali Arşî), Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1983.

¹²⁷ Abdurrezzak'ın *Tefsîr*'indeki hadis harici yaklaşık 3200 rivayetin %70'ini Ma'mer'in (ö. 153) *Tefsîr* kitabı, onun kitabının %65'ini de Katâde'nin *Tefsîr* kitabı (1480 rivayet) oluşturmaktadır.

¹²⁸ Fuad Sezgin'in tespitine göre (s. 148) Buhârî, İbn Abbas'tan sonra (187 tefsir) en fazla Mücâhid'den nakilde bulunmuştur (144 tefsir). Katâde'den 16, İkrime'den 12 ve Sa'îd b. Cübeyr'den 10 adet yorum aktardığı dikkate alınırsa, Buhârî'nin tercihleri anlaşılabilir.

Buhârî kendisinden önceki hadisçilerin de nakletmiş olduğu bu tür tefsirlerin yanında, daha öncekilerin yapmadığı bir şeyi yaparak tefsirle ilgilenen dilcilerden de nakilde bulunmuştur. Onlardan aktardıkları daha çok *garibu'l-Kur'ân* tarzı çok kısa izahlar olmakla beraber gelişmekte olan dil ve sözlük bilgileri de aktarmaktadır. Buhârî'den sonra onun gibi hadis ehlinde olup da müstakil rivayet tefsiri telif edenlerden İbn Ebî Hâtim (240-327) dilcilerin görüşlerini aktarmazken İbnü'l-Münzir (242-318) ile Taberî (224-310) – belki Buhârî'den etkilendiklerinden belki de dilbilimsel tefsirin giderek daha etkin olmaya başlamasından – başta Ebû Ubeyde olmak üzere dilcilerin görüşlerini aktarmayı tercih etmişlerdir.¹²⁹

Buhârî *terâcim* kısmında aktardığı bu tefsirlerin yanında, hadisleri rivayet etmiş olduğu asıl kısımda da önemli bir atılım göstermiş ve doğrudan veya dolaylı olarak tefsirle alâkalı olduğunu düşündüğü hadis sayısını artırmış ama bunların müsned/mevsûl ve sahih olmasına dikkat etmiştir.¹³⁰ Hadis külliyyâtı içerisinde tefsir bölümü oluşturmada Tirmizî¹³¹ (ö. 279) ile Nesâî¹³² (ö. 303) de Buhârî'yi takip etmiş; fakat onlar sadece bu hadisleri aktarmakla yetinmişlerdir.

Buhârî'nin kendisinden önceki tefsir edebiyatını ayıklayan¹³³ ve geliştiren bu tefsir tarzı, kanaatimizce daha etraflıca incelenmeyi hak etmektedir. Ama her şeyden önce dikkat edilmesi gereken husus şudur ki, *Sahîh*'in rivayetlerden oluşan bir ana gövdesi ve bir de Buhârî'nin çeşitli açıklamalarını içeren

¹²⁹ Çok zayıf kabul edilen kimselerin yorumlarını aktarıp muteber dilcilerin tefsirlerini bırakmak kanaatimizce önemli bir kusurdur.

¹³⁰ Mesela Abdurrezzak'ın *Tefsîr*'inde bulunan 434 hadisin 230'u mürsel rivayet şeklindedir.

¹³¹ *Sünen*'i içerisindeki Kitâbu't-tefsîr'de aktardığı hadis sayısı, *Sahîh*'tekiyle neredeyse aynıdır.

¹³² Onun *es-Sünenü'l-kübrâ*'sında bulunan tefsir kitabı ayrı olarak da basılmıştır. Rivayet sayısı *Sahîh*'tekinin iki katına yakındır.

¹³³ Buhârî, İbn Abbas'tan aktarılan tefsirlerin tamamını nakletmediği gibi öncekilerden Süddî (ö. 127), Kelbî (ö. 146), Mukatil (ö. 150), İbn İshak (ö. 151) ve Yahya b. Sellâm'ın (ö. 200) tefsirlerine de itibar etmemiştir. Bundaki en büyük etken de bu isimlerin kaynaklarının belirsiz oluşudur.

bölemleri vardır; kitapla ilgili yorum yapanların bu farkı bilmesi gerekmektedir.

Buhârî'nin dilcilerden kısa ifadeler şeklindeki tefsirler aktarmasını 'dilcilere duyulan hayranlık' şeklinde yorumlamak gerçekten gariptir. Çünkü Fuad Sezgin'in 'hayranlık' dediği merak ve ilginin tamamıyla Kur'ân tefsirine yönelik olduğu çok açıktır. Verilen örneklerde de, kitabının birçok yerinde de bu ilgi ve arzuyu görmek mümkündür. Onun usulü şu şekildedir: Pek bilinmeyen bir kelime şayet Kur'ân'da da mevcutsa veya benzer bir örneği varsa, ilgisi olsun veya olmasın bu Kur'ân kelimesinin izahı yapılarak açıklanmaktadır. Yani Buhârî, *garîbu'l-hadîsi garîbu'l-Kur'ân* ile izah etmeyi tercih etmektedir. Şayet bu sırada yan bir konu daha çıkarsa, bunu da muhakkak zikretmektedir. Burada Fuad Sezgin'in ifadesiyle 'hayranlık' konuyadır; bunun dilcilerle olan alakası ise sadece 'güven' meselesidir. Nitekim Buhârî aynı davranışı Mücâhid'den nakilde bulunarak da yapmaktadır.¹³⁴

VI. Tercüme ve Bilgi Hatalarına Örnekler

Makaleyi bitirmeden önce, tamamını başka bir çalışmada konu edineceğimiz tercüme ve bilgi hatalarına dair birkaç örnek aktarmak yerinde olacaktır. Bunları belirtmedeki amacımız, kitaptaki bilgileri kullanırken ihtiyatlı olmanın gerekliliğine dikkat çekmektir.

Ahmed b. Hanbel'e, "Şu'be (öl. 160) imla mı ettirirdi yoksa okur muydu?" diye sorulunca, "O okur, biz de -bunlar arasında Âdem ve 'Alî en-Nesâ'i de vardı- yazardık." demiştir.¹³⁵

İbn Ebî Hâtim'in meşhur kitabından aktarılan bu notta Ahmed b. Hanbel'e 'şahit olduğu bir şeyden' değil, 'bilgi sahibi olduğu bir şeyden' sorulmuştur ve Sezgin'in nakilde bulunduğu kaynaktaki cevapta 'biz' ifadesi yoktur. Olması da mümkün değildir; çünkü Ahmed b. Hanbel 164 yılında doğmuştur. Sorunun aslında bulunan 'onlar da yazardı' ifadesinde kastedilenler, Âdem b. Ebî İyâs (ö. 220) başta olmak üzere Şu'be'nin râvileri olan kişilerdir.

¹³⁴ Mesela Ezan, 33'teki rivayette (655) geçen *âsârekum* lafzını, doğrudan ilintili olmadığı halde 36/Yasin 12'deki *âsâr* kelimesinin Mücâhid tarafından yapılan tefsiriyle açıklamıştır.

¹³⁵ *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 35

Yahya b. Kesir (öl. 129) ve onun kitaplarına uzanan isnadlara dair şu kayıt bizi benzer şekilde aydınlatmaktadır (...) “Ali b. el-Mübârek (öl. takriben hicrî 200) Yahya b. Kesîr’in, birini kendisinden işittiği (*kitâbu semâ*) ve diğerini işitmediği (*kitâbu irsâl*) iki kitabına sahipti (...) *Kitâbu irsâl*’in rivayeti Vâkîdî’de ‘an ‘Alî ‘an Yahya ‘an ‘İkrime şeklinde bulunuyor; *kitâbu semâ*’ ise genel olarak (*ketebe ileyye* ifadesiyle) *mukâtebe* tarzında rivayet edilir.¹³⁶

Burada tercümesi yapılan metnin aslı başka bir sayfada aktarılmaktadır.¹³⁷ Orada yapılan tercüme ise şu şekildedir: (...) “Ali b. el-Mübârek’in yanında Yahya b. Ebî Kesîr’e ait *Kitâbu semâ*’ ve *Kitâbu irsâl* diye iki kitap vardı (...) Vekî’in kitabına ‘Alî-Yahya-‘İkrime senediyle almış oldukları, *Kitâbu irsâl*’i gösterir. Halk *kitâbu*’s-*semâ*’ı yazardı (...)”

Bu iki farklı tercüme de Fuad Sezgin mi yapmış, bilemiyoruz; ama ikisinde de hata vardır. Şöyle ki:

1. İlk tercümede iki yerde de Yahya b. Kesîr olarak aktarılan ismin doğrusu Yahya b. **Ebî** Kesîr’dir.

2. İlk tercümede Vâkîdî olarak aktarılan ismin doğrusu da, ikinci tercümedeki gibi Vekî’dir (ö. 196).

3. Ali b. Mübârek’in ölüm tarihi takriben 200 değil, 160’tır.¹³⁸

4. İlk tercümedeki son kısım tamamen yanlıştır; asıl metninle hiçbir alakası yoktur. Bunun doğrusu, ikinci tercümededir. Ama orada da “*Kitâbu’l-irsâl*” ifadesi, sanki kitabın özel ismi olarak yansıtılmıştır. Asıl kaynak olan İbn Nedim’in *el-Fihrist*’inde *min kitâbi irsâl* olarak geçtiğini de dikkate alarak bu kısmın şu şekilde tercüme edilmesi gerekmektedir: “Vekî’in ‘an ‘Alî ‘an Yahya ‘an ‘İkrime şeklinde aktardıkları, [Ali’nin] işitmediği kitaplandır.”

5. İkinci tercümenin de ilk kısmı yanlıştır; bu kısmın doğrusu ilk tercümededir. Aslında *Kâne ‘inde ‘Alî b. Mübârek kitâbâni ‘an Yahya b. Ebî Kesîr kitâbu semâ*’ ve *kitâbu irsâl* ifadesi bu şekilde tercüme edilmeye de uygundur.

¹³⁶ *Buhârî’nin Kaynakları*, s. 47

¹³⁷ Kâne ‘inde ‘Alî b. el-Mübârek kitâbâni ‘an Yahya b. Kesîr: *kitâbu semâ*’ ve *kitâbu irsâl* fe-kultu li ‘Abbâs el-‘Anberî: *keyfe na’rifu kitâbe irsâl? Fe-kâle: ellezî ‘inde Vekî’ ‘an ‘Alî ‘an Yahya ‘an ‘İkrime, kâle hâzâ kitâbu irsâl. Kâle ve kâne’n-nâsu yektubûne kitâbe’s-semâ*. (*Buhârî’nin Kaynakları*, s. 99)

¹³⁸ Zehebî onu 151-160 yılları arasında vefat edenler listesinde tanıtmaktadır.

Fakat buradaki vurgunun Yahya'nın iki kitabına değil de, Ali b. Mübârek'in Yahya'dan bunları iştirip iştirmediği meselesine olduğunu öğrendiğimizde ilk tercümenin doğru olduğu netleşir. Nitekim bu ifadeyi aktaran İbn Hacer burayı böyle anladığı gibi, beraberinde zikrettiği diğer nakiller bu anlamı daha açık bir şekilde yansıtmaktadır.¹³⁹

Umumiyetle musned hadisler îrâd etmesi lazım gelen kitabında bol bol mu'allak haberler ileri süren Buhârî'nin, "Kitâbu'l-'ilm" diye ayırmış olduğu faslında, geniş çapta hocası el-Humeydî'nin *Kitâbu'n-nevâdir*'inden faydalandığı anlaşılmaktadır.¹⁴⁰

Mu'allak hadislerle ilgili ifadeleri üçüncü bölüme havale ederek, burada "Humeydî'den (ö. 219) geniş çapta faydalanma" iddiasını değerlendireceğiz. Fuad Sezgin bu iddiayı İbn Hacer'in açıklamalarından çıkardığını da belirtmektedir. Bu üstünkörü çıkarımın yanlışlığını göstermek üzere Kitâbu'l-'İlm bölümünden bir ayrıntıyı ve İbn Hacer'in görüşlerini naklediyoruz:

Buhârî, bu bölümde sadece 1 defa "*Kâle el-Humeydî*" diyerek, onun hocası Süfyan b. Uyeyne'nin bir yorumunu aktarıyor. Bu açıkça isim belirtmenin dışında, "birisi" ve "Hicazlı birisi" şeklinde kapalı bir ifadeyle sadece 2 yerde daha alıntıda bulunuyor.¹⁴¹ *Sahih*'in ilim bölümündeki onca rivayet içerisinde bunlardan başka Humeydî'den nakledilme ihtimali olan ve İbn Hacer tarafından da belirtilen herhangi bir rivayet yoktur.

Buhârî, en yaşlı şeyhlerinden biri olan 'Abdullah b. Mûsa el-'Absî (öl. 213) için "Süfyan'ın *Câmi*'i onun yanında bulunuyordu, fakat o kitabı küçümserdi." demişti.¹⁴²

Buradaki ismin doğrusu Ubeydullah b. Musa'dır. *Tehzîb*'den aktarılan ve başka bir sayfada aslı da verilen cümlenin¹⁴³ doğru tercümesi şu şekildedir:

¹³⁹ Bk: *Fethu'l-Bârî*, Mukaddime (*Hedyu's-sârî*), s. 429.

¹⁴⁰ *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 68

¹⁴¹ İbn Hacer önce ikisinin de Humeydî olduğunu ve bunları *Kitâbu'n-Nevâdir*'inde söylediğini açıklamakta, daha sonra ise 'birisi' ifadesinden asıl kastedilene sonradan bulduğunu belirterek 'mukaddimedeki izahı başka birisine uyararak yaptığını' zikretmektedir. İbn Hacer'in bu ilk bilgiyi kimden aldığını tespit edemediğimiz gibi, Humeydî'nin böyle bir kitabı olduğunu da henüz netleştirebilmiş değiliz.

¹⁴² *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 77

¹⁴³ *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 303: 'İnde hû Câmi'u Süfyân ve yestesğiru filhi.

“Kendisinde Sevrî'nin *Câmi'* adlı kitabı vardı ama onda [Sevrî'den rivayette] zayıf kabul edilirdi.”¹⁴⁴ Nitekim Buhârî onun Sevrî rivayetlerini kitabına almamıştır.

Bir kısmı, mesela Ebû Bekr b. Ebî Şeybe'nin (öl. 235) yaptığı gibi, aldıkları musned hadisleri, aynı zamanda kendi aralarında bablara ayırıyorlardı.¹⁴⁵

İbn Hacer'den aktarılan *ve minhum men sannefe 'ale'l-ebvâb ve 'ale'l-mesânîd me'an ke-Ebî Bekr b. Ebî Şeybe* cümlesinin doğru karşılığı şudur: “Bir kısmı da İbn Ebî Şeybe gibi hem bâblara hem de müsnedlere¹⁴⁶ göre kitap yazmıştır.” Yani İbn Ebî Şeybe'nin hem *Müsned* hem de *Musannef* adlı kitapları vardır ki, günümüzde ikisi de basılmıştır. ‘Aldıkları müsned hadisleri, aynı zamanda kendi aralarında bâblara ayırıyorlardı’ tercümesi tamamen yanlıştır; İbn Ebî Şeybe'nin *Müsned*'i açısından da hakikati yansıtmamaktadır. Çünkü bu *Müsned* tam olarak günümüze ulaşmasa da, ulaşan kısım içerisinde 430 rivayeti bulunan İbn Mes'ûd müsnedinde hiçbir bâb mevcut değildir.¹⁴⁷

Sonuç

Fuad Sezgin'in *Buhârî'nin Kaynakları* adlı çalışması, gerek değindiği konular gerekse yazma eserler başta olmak üzere her türlü malzemeyi kullanması sebebiyle çığır açıcı bir kitaptır. Ele aldığı meselelerin her biri müstakil araştırmalara konu olacak bu kitapla ilgili herhangi bir çalışma yapılmamış olması önemli bir eksiklidir.

Bu kitaptaki konuların teferruatlı bir şekilde ele alındığı bu makalede yazarın “Buhârî'deki bütün hadislerin daha önceki kitaplarda mevcut olduğu”

¹⁴⁴ İbn Hacer bu durumu bir yerde (*Fethu'l-Bâri*, Mukaddime, s. 422) *ve kâne yusted'afu fih* şeklinde, başka bir yerde (*Takrîbu't-tehziib* [tah. Ebu'l-Eşbâl Sağîr Ahmed], Dâru'l-âsime, Riyad, H. 1416, s. 646) *ve'stugire fi Süfyân es-Sevrî* şeklinde ifade etmektedir. Fuad Sezgin'in naklindeki kelime de *yustesgaru* şeklinde okunmalıdır ve bunun anlamı da bizim verdiğimiz gibidir.

¹⁴⁵ *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 88

¹⁴⁶ Müsned türü kitaplar için *'ale'l-mesânîd* denmesinin sebebi, her bir sahabenin rivayet ettiği hadislerin bu kitaplarda *müsnedu Ebî Bekr*, *müsnedu 'Umer* şeklinde ayrı ayrı nakledilmesidir.

¹⁴⁷ *Müsnedu İbn Ebî Şeybe* (tah. 'Âdil el-Gazâvî ve Ahmed el-Mezîdî), Dâru'l-vatan, Riyad, 1997.

şeklinde ifade edilebilecek temel düşüncesini kabul ettiğimizden, bu konunun yanlış anlaşılmasının önüne geçmek için gerekli alıntılar yapılmış ve bazı hususlar netleştirilmeye çalışılmıştır.

Sezgin'in "Buhârî'nin hadisleri bâblara göre tasnif ederken önceki kaynaklara tâbi olduğu" şeklindeki değerlendirmesinin abartılı bir genelleme olduğunu açıklarken daha somut mukayeselere yer verilmiş ve bu konunun özü olan 'bâb tasnifinin gelişimi' meselesi ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. "*Sahîh*'teki mu'allak rivayetlerin, rivayet hakkı elde edilememiş kitaplardan doğrudan nakledilenler anlamına geldiği" iddiasını ele alırken de bunun sadece küçük bir miktar için geçerli olabileceği ifade edilip *Sahîh*'teki bütün mu'allak rivayetleri aynı düzeyde değerlendirmenin yanlış olduğu üzerinde ayrıntılı olarak durulmuştur. Sezgin'in *Sahîh-i Buhârî* nüshaları ve Yûnînî nüshası üzerindeki değerlendirmelerinin eksik olduğunu ele alırken de nüsha farklarına değinilmiş ve Yûnînî nüshasıyla ilgili yeni bilgiler nakledilmiştir.

Buhârî'nin aktardığı tefsir ifadeleri ile bu tefsirlerin alındığı kaynak olan Ebû Ubeyde'nin *Mecâzu'l-Kur'ân* adlı kitabını beraber etüt eden Fuad Sezgin, söz konusu alıntılarının birçoğunda hatalar olduğunu ortaya koymaya çalışmış ve bu tefsirlerin *Sahîh*'te olmasını garipsemiş, hatta *Sahîh*'e izafe edilen şartların hayalî olduğunu iddia etmiştir. Bu konuya değinirken Buhârî'nin tefsir kısmındaki tablonun tamamının görülemediği üzerinde durulmuş ve Buhârî'nin tefsir bölümündeki usulü tespit edilmeye çalışılmıştır.

Fuad Sezgin'in bu kitapta değindiği konuların önemine dikkat çekerken bu çalışmanın boyutu ve derinliğiyle uyumlu olmayan hatalı bazı bilgi ve yorumlara işaret etmekteki amacımız, bunların geleneksel hadis ilmiyle ilgili dikkatizlikten kaynaklandığını ve bu tür çalışmalarda geleneksel hadis bilgisinin ihmâl edilmemesi gerektiğini vurgulamaktır.

Kaynakça

- Abdullah Aydınlı, "Muallak", *DİA*, İstanbul, 2005, 30/309.
Abdurrezzak, *el-Musannef* (thk. Habiburrahman el-A'zamî), el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1983
....., *Tefsîru'l-Kur'ân* (thk. Mustafa Müslim Muhammed), Mektebetu'r-rüşd, Riyâd, 1989.
Ahmet Yaman, "Yahyâ b. Zekeriyâ", *DİA*, İstanbul, 2013, 43/270.

Ali Albayrak, *Sahîh-i Buhârî'nin Tashihi* (Yayınlanmamış kitap çalışması).

Ali Yardım, "İbn Ebî Şeybe", *DİA*, 19/443.

Arafat Aydın, Ali Albayrak, "Sahîh-i Buhârî Nüshalarına Dair Yeni Bulgular: Bulak Baskısı, Yûnînî Yazmaları ve Abdullah b. Sâlim Nüshası" *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 35 (2016), 1-39.

Arafat Aydın, "Yazma Eserlerdeki Semâ' Kayıtlarında Dâru'l-hadisler", *Anadolu'nun İslamlaşma Sürecinde Dâru'l-hadisler Sempozyumu*, 8-9 Eylül 2012, Çankırı, ss. 103-127.

Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l- Buhârî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.

Cum'a Fethî Abdülhalim, *Rivâyâtul-Câmi'î's-sahîh ve nusehihi*, Dâru'l-felâh, Mısır, 2013.

Ebü Lübâbe Hüseyin, *Ebu'l-Velîd Süleyman b. Halef el-Bâcî ve kitâbuhû "et-Ta'dîl ve't-tecrîh limen harrace lehu'l-Buhârî fi'l-Câmi'î's-sahîh"*, Dâru'l-livâ', Riyâd, 1986.

Ebü Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Îmân*, (thk. Nasîruddîn el-Elbânî), el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut, 1983.

Erdinç Ahatlı, "Terceme", *DİA*, İstanbul, 2011, 40/483-484.

İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-musannef*, (thk. Muhammed Abdüsselam Şahin), Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.

....., *Kitâbu'l-Edeb* (thk. Muhammed Rıza Kahveci), Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 1990

....., *el-Müsned* (thk. 'Âdil el-Gazâvî ve Ahmed el-Mezîdî), Dâru'l-vatan, Riyad, 1997.

İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, Lübnan, 1982.

....., *Tağlîku't-ta'lik* (thk. Sa'îd Abdurrahman Musa), el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, 1985.

....., *Takrîbu't-tehzîb* (thk. Ebu'l-Eşbâl Sağîr Ahmed), Dâru'l-'âsime, Riyad, 1416.

Kastallânî, *İrşâdü's-sârî*, Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, Beyrut, ts.

Mehmet Efendioğlu, "Sa'îd b. Mansûr", *DİA*, İstanbul, 2008, 35/562.

M. Yaşar Kandemir, "el-Câmi'u's-Sahîh", *DİA*, İstanbul, 1993, 7/114-123.

Nevevî, *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. Haccâc*, (thk. Şeyh Halil Şihâ), Dâru'l-Ma'rif, Beyrut, 1997

Sa'îd b. Ebî 'Arûbe, *Kitâbu'l-menâsik* (thk. 'Âmir Hasan Sabrî), Dâru'l-beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, 2000.

Sa'îd b. Mansur, *Sünen* (thk. Sa'd el-Humeyyid), Dâru's-sumey'î, Riyad, 1993

Süyûtî, *Tedribu'r-râvî* (thk. Muhammed Avvâme), Dâru'l-yûsr, Medine, 2016.

Zeyd Taban, *Buhârî'nin Muallak Hadisleri*, (Lisans Bitirme Tezi), İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İstanbul, 2013.

Züheyr b. Harb, *Kitâbu'l-İlm* (thk. ve terc. Salih Tuğ), İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1984.